

1989/2

Hans Hedtofts tale, februar 1941

Samarbejde eller brud?

ET STUDIE I SOCIALDEMOKRATIETS OVERLEVELSESSTRATEGI
UNDER BESÆTTELSEN*

AF

HANS KIRCHHOFF

I februar 1941 trådte Hans Hedtoft-Hansen tilbage som partiformand efter tysk pres. Han holdt i den anledning en stor tale til Socialdemokratiets og fagbevægelsens top, hvori han bl.a. afstak grænserne for tilpasningslinjen og også berørte muligheden af et brud. Om den politiske taktik sagde han således iflg. manuskriptet i Arbejderbevægelsens Arkiv, at »den må tilstræbe to ting: Et brud, som antagelig må komme, må helst tages samlet af de demokratiske partier, og alt må sættes ind på at hindre dannelsen af en nazistisk regering«.¹

Hedtoft-Hansens (herefter Hedtofts) udtalelse er blevet brugt – og misbrugt – af nær sagt alle de socialdemokratiske fremstillinger der har beskæftiget sig med besættelsestidens historie. Den har været hovedargumentet – eller generalalibiet – for det socialdemokratiske grundsynspunkt, at partiet bevidst stræbte hen imod et brud med besættelsesmagten, og at man kun afventede det rette øjeblik, dvs. det tidspunkt da konfliktgrundlaget kunne samle alle partier, og alternativet til samarbejdspolitikken ikke længere var et Clausen-diktatur. Denne situation indtraf med regeringens og Rigsdagens nej til det tyske ultimatum den 28. august 1943, der skildres som politikernes overgang fra tilpasning til modstand. Hartvig Frisch, hvis fremstilling i den socialdemokratiske *Danmark besat og befriet* er bygget op omkring dette grundsynspunkt, og som har dannet historiografisk skole, konkluderer således på Hedtofts tale: »I disse ord finder man et klart udtryk for den specielle danske problematik, som først i 1943 på en og samme tid fik sin udløsning og sin afslutning i valgsejren om foråret og i det endelige brud om efteråret, efter at de danske nazister først var redet til døde. Denne sammenhæng

* Jeg takker dr.phil. Henrik S. Nissen og dr.phil. Aage Trommer for gennemlæsning af manuskriptet og for vigtig og konstruktiv kritik. En varm tak går også til arkivar, cand.mag. Henning Grelle, for aldrig svigtende hjælpsomhed i Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek (ABA), og for hans formidling af kontakten til den tidligere formand for vælgerforeningen i 15. kreds, fhv. folketingsmand Edvin Boye Hansen.

¹ Se videre s. 261. Kortere citater er i det flg. anført med moderniseret retskrivning. For større sammenhængende uddrag af kilder, herunder Hedtofts tale, er den samtidige retskrivning opretholdt.

mellem kompromisser overfor Tyskland og bekæmpelsen af nazismen bør man stadig holde sig for øje for at forstå den indre danske politik«. Og videre om situationen i august 1943: »Nu stod man overfor det brud, som man gennem hele besættelsen havde forudset og på en vis måde set hen til. Men det, man fra ledelsens side ønskede var et brud med tyskerne, hvor hele det danske folk stod enigt, det var en politik, ikke anarki og indre opløsning, man ville arbejde henimod«. Og endelig om beslutningen, den 28. august: »Hvad mange socialdemokrater ligesom Hans Hedtoft-Hansen havde set hen til lige siden besættelsens begyndelse, var nu sket. Tyskerne havde stillet krav, som enhver dansk måtte afvise«.²

Det modsatte synspunkt, at politikerne aldeles ikke arbejdede henimod noget brud, men at de blev tvunget dertil er altid blevet hyldet af modstandsbevægelsen, der ser den 29. august som sin store indsats og fortjeneste. I 1979 fik synspunktet sin videnskabelige underbygning gennem min disputats, *Augustoprøret 1943 – Samarbejdspolitikens fald* – der dokumenterer at politikerne – når bortses fra et beskedent konservativt mindretal – ikke ønskede noget brud, og at deres nej den 28. august først og fremmest var dikteret af indrepolitiske hensyn, nemlig frygten for at strejkebevægelsen skulle frarøve dem kontrollen over befolkningen. Afhandlingen viser at politikerne – modsat hvad de senere hævdede – opfattede begivenhederne den 29. august som en stor ulykke, og at deres nej til det tyske ultimatum derfor heller ikke blev et virkeligt nej til kollaborationen, men at de fortsatte denne »under jorden«, i ly af departementscheferne krigen ud.³

Denne argumentation blev fundet overbevisende af dagbladenes anmeldere – med et par markante undtagelser⁴ – og af de to officielle opponenter ved forsvaret den 2. november 1979, dr. phil. Jørgen Hæstrup og professor H. P. Clausen.⁵ Derimod protesterede Folketingets formand, tidligere udenrigsminister K. B. Andersen ex auditorio imod hvad han opfattede som afhandlingens urimelige behandling af politikerne – i *Aktuelt*s referat næste dag strammet op til overskriften »En urimelig disputats«! Om bruddet fremholdt han således at en række udtalelser fra 1940-43 dementerede bogens grundsynspunkt, og som »et særligt velkendt eksempel« citerede han Hedtofts tale som gengivet hos Frisch. I mit svar henviste jeg til at Frischs uddrag er tendentiøst, og at Hedtofts omtale af bruddet som en mulighed klart var underordnet den samtidige advarsel imod den katastrofe som et sådant ville medføre. Fra disputatsen – hvor jeg behandler denne del af talen – citerede jeg Hedtoft for, »at vi ikke skal håbe, at det kommer dertil endsige bevidst stile derimod. Hvad det vil betyde, hvis tyskerne direkte overtager dansk civiladministration, gør mange sig ikke rigtigt klart«. ⁶ Replikken gjorde ikke dybere indtryk på K. B. Andersen, og har heller ikke ændret ved oppositionen,

² Bd. I s. 143, 320 og 330.

³ Se generelt *Augustoprøret 1943 – Samarbejdspolitikens fald. Forudsætninger og forløb. En studie i kollaboration og modstand I-III (1979)*, og mere specielt sammenfatningen i bd. II s. 474 ff.

⁴ Således chefredaktør Aage Deuleran i *Week-end Avisen* 31/8.79 og dr. phil. Viggo Sjøqvist i *Aktuelt* 28/8.79.

⁵ Nu publiceret i *Historisk Tidsskrift* bd. 80, hæfte 2 s. 570 ff. og i *Historie XIII, 1980* s. 133 ff.

⁶ *Augustoprøret* bd. I s. 150.

således som den nu foreligger trykt i *Historie XIII*, 1980 s. 134 f. Heller ikke min duplik i anden runde har sat sig noget som helst spor (*Historie XIII*, 1981 s. 156-58).

Nu er det jo utvivlsomt, at der i Hedtofts tale findes elementer der synes svært forenelige, eller som det er blevet udtrykt af Staunings seneste biograf Hans Lyngby Jepsen – ikke er helt logiske⁷: På den ene side bruddet som en mulighed, ja, måske som en nødvendighed – på den anden side bruddet som en katastrofe der ikke bør opsøges, men undgås. Denne uklarhed stod mig næppe tilstrækkeligt klart da jeg i sin tid benyttede kilden til at perspektivere Socialdemokratiets holdning til samarbejdspolitikken 1940-43. Men senest et seminar med ældre studerende i efterårssemestret 1979 (som jeg ser tilbage på med megen glæde) overbeviste mig om at denne problematik ikke bare lader sig negligere, men kræver sin særlige undersøgelse:

Nemlig for det første, en nærlæsning af originalmanuskriptet med henblik på at skaffe klarhed over hvad det egentlig rummer.

For det andet, en offentliggørelse af dokumentet i sin helhed – der fremover vil tvinge den enkelte bruger til at argumentere for sit valg.

Og endelig for det tredje, en nærmere analyse af omstændighederne omkring Hedtofts tilbagetræden for om muligt at trænge ind bag det sæt af tanker og forestillinger hvormed formanden den 13. februar takkede af.

Formålet er da en sikrere bestemmelse af dette nøgledokuments udsagnskraft og udsagnsevne, dvs. dets repræsentativitet, og analysen skal således bidrage til en dybere forståelse af de handlingslinjer og de taktiske valgmuligheder der forelå for det store arbejderparti i besættelsens første år. Er det f.eks. rimeligt i 1940/41 at tale om flere politikker indenfor Socialdemokratiet i spørgsmålet om kollaborationen, således som senest universitetslektor Claus Bryld har formuleret det når han opererer med en *Stauning-*, en *Hedtoft-Hansen-* og en *Laurits Hansen-* eller en »*Globus*«-linje – og netop benytter februar-talen som et hovedargument herfor?⁸

Og vil dette igen sige at talen da konstituerer en særlig form for protestpolitik rettet imod statsministerens tilpasningslinje – således som denne mest åbent blev proklameret i Studenterforeningen i marts?

Og hvis dette er tilfældet hvilken strategi havde Hedtoft da at tilbyde partiet?

Eller er det omvendt sådant at talen er et ganske eksakt udtryk for den socialdemokratiske arbejderbevægelses hovedstrategi under besættelsen, hvis primære sigte ikke var opposition og protest – men dette at overleve?

Jeg skal ikke lægge skjul på at undersøgelsen i det flg. vil argumentere for at denne sidste antagelse er den rigtige.

Den socialdemokratiske tradition

En undersøgelse af talen den 13. februar rejser naturligvis det principspørgsmål om Hedtofts ord faldt som angivet i manuskriptet. Analysen antager dette, og hele

⁷ *Stauning. En biografi (1979) s. 415 f.*

⁸ »Socialdemokratiets og DKPs politiske hovedlinje 1935-45« i *Historievidenskab nr. 12, 1977 s. 28 ff.*

situationens alvor og den omhu hvormed Hedtoft skred til arbejdet taler herfor. Men faktisk aner vi intet herom, for der eksisterer ingen kontrolmuligheder i samtidige referater.⁹ Tværtimod ved vi at Hedtoft ofte improviserede. »Han gjorde et kolossalt arbejde med sine taler og havde altid et omfattende manuskript som grundlag«, skriver H. P. Sørensen i mindebogen fra 1955. »Men det hændte, at han pludselig, når inspirationen greb ham, ligesom skubbede manuskriptet til side og talte ud af sit stemningsbevægede hjerte og kaldte på de stærke følelser, han mere end de fleste andre kunne tale til.«¹⁰

Problemet er uløseligt. Men heldigvis står og falder undersøgelsen ikke med hypotesen. For det der interesserer her er ikke i første omgang talen som politisk handling, men manuskriptet som kilde til en historisk tradition.

Manuskriptet findes i Hedtofts samlinger i Arbejderbevægelsens arkiv. Det drejer sig om i alt ni paginerede maskinskrevne sider i formatet 22,3 × 28,4 cm, der var Hedtofts oftest anvendte manuskriptpapir til taler. Eksemplaret er en kopi af tyndt gennemslagspapir, med talrige blækrettelser og tilføjelser i Hedtofts hånd. Det er uden steds- og datoangivelse, men er af en senere hånd fejldateret til »HBmøde 13.8.41«.¹¹ Manuskriptet har så vidt jeg ved aldrig været offentliggjort under krigen, eller udbredt til en større kreds end de parti- og fagforeningsledere der påhørte den i februar 1941 – hvad naturligvis også de stærke ord og almindelig security måtte forbyde. Det hedder da også klart i talen at denne ikke *kan* (oprindeligt også ikke *må*) gengives i foreningerne (se manus. s. 9).¹²

Den første der bragte talen til offentlighedens kundskab var Hartvig Frisch i det førnævnte tre-bindsværk, *Danmark besat og befriet*, der udkom i årene 1945-47 på *Fremads* forlag. Som de andre store nationale besættelsesværker var også socialdemokratiets bidrag påbegyndt allerede under krigen, nemlig sidst i 1943.¹³ Redaktionen bestod af Frisch, Vilh. Buhl, Ejler Jensen og Hedtoft, men de tre sidste var

⁹ Referatet i *Protokol for Hovedbestyrelse, Forretningsudvalg og Partiråd* er ultrakort (jvf. nedenfor).

¹⁰ *Hans Hedtoft. Liv og Virke (1955)* s. 189.

¹¹ Et kildekritisk problem er de mange rettelser i manus., der teoretisk kan være indført på et senere tidspunkt som et ekstra alibi overfor historien – f.eks. da Hedtoft lod manuskriptet skrive rent til Frisch i 1945 (se nedenfor). Imod en sådan forfalskningshypotese taler dog 1) at mange af rettelserne virker urimelige og unødvendige om man forudsætter at de er sat på papiret efter at talen er holdt, 2) at Hedtoft da ville have integreret rettelserne mere friktionsfrit i teksten end tilfældet er nu, 3) at Hedtoft ikke har kunnet gardere sig imod at han blev refereret – og bedrageriet dermed senere afsløret, og 4) at H. i en sådan situation ville have haft al mulig grund til at ødelægge originalmanuskriptet som *corpus delicti* – hvad han som bekendt ikke gjorde.

Et par andre småproblemer bør nævnes: Således rejser gennemslagskopien naturligvis spørgsmålet om hvorfor Hedtoft ikke benyttede originalen. Har han ødelagt denne med alt for mange omskrivninger og rettelser? I så fald siger også dette noget om mange modstridende tanker og følelser der lå bag. Endelig er en del mindre rettelser – overvejende af klarificerende art – foretaget med blokbogstaver. Det kan ikke af manus læses entydigt hvorfor. Men det skyldes muligvis et forsøg på at fremhæve ordene – jfr. tilsvarende understregninger i den maskinskrevne tekst.

¹² Således også iflg. notits (af arkivaren?) ved sagen i ABA. Det bemærkes at *Social-Demokraternes* store befrielsesnummer 6. maj 1945, der behandler partiets og politikernes indsats under besættelsen, intet indeholder om talen. Jfr. også samtale med formanden for Hedtofts kreds, Edvin Boye Hansen, hvorefter denne aldrig har set talen.

¹³ Se Frischs arkiv, kasse 57, med korrespondance, der daterer første redaktionsmøde til 28/12.43. Hertil også forordet til bind III.

kun udhængsskilt. Det var Frisch der som historikeren og skribenten trak hovedlæsset, og det var også ham der skrev de store sammenhængende politiske afsnit fra verdenskrigens udbrud og til og med den 29. august, og fra undtagelsestilstanden og indtil befrielsen (i henhv. bd. I og III).

Frisch's skildring hævder sig endnu i dag på 35 års afstand som den ypperste blandt de større oversigtsarbejder om besættelsestidens historie. Den er langt bredere i sin problembehandling og langt mere fængslende end fagfællen Peter Munchs anonyme og tørre rigsdagshistorie i *Danmark under Verdenskrig og Besættelse* (1946-48); og den er langt stærkere i syntese og helhedssyn end tilsvarende afsnit i den af Vilh. la Cour redigerede *Danmark under Besættelsen* (1945-47) – for slet ikke at tale om Johs. Brøndsteds og Knud Geddés anonyme *De fem lange År* (1945-47). Men forfatterskabets styrke som levning er naturligvis også dets svaghed som beretning: *Besat og befriet* er et stærkt og ensidigt forsvar for den førte samarbejdslinje, og herunder naturligvis særligt socialdemokratiets rolle heri. Og den er fra tid til anden klart tendentiøs i sine fortællelser, i sit kildeudvalg og i sin kildebehandling. At værket i dag fremstår som primær kilde til mange oplysninger om interne partiforhold er naturligvis et plus, men gør det ikke mindre vanskeligt at arbejde med eller at kontrollere.

Frischs skildring af februar-begivenhederne bæres oppe af en klar antinazistisk og antiscaveniansk tendens, der søger årsagerne til Hedtofts fald delvis i DNSAP's underminerings- og rendestenskampagne, dels i udenrigsministerens defeatisme. Den første eroderede Hedtofts stilling i samarbejdspolitikken, den anden blotlagde Socialdemokratiet overfor den tyske magt, og tvang ledelsen ud i en situation der reelt ikke gav noget valg. For med Scavenius' accept af at det tyske angreb indirekte gjaldt Stauning, dvs. regeringen, stod partiformanden ikke til at redde. Som det hedder i Frischs konklusion: Det endelige brud kunne ikke tages på Hedtofts person. Skildringen er altså også et forsvar for ledelsens dispositioner – og dermed for kollaborationen, hvis hovedgevinst indkasseredes øjeblikkeligt: nemlig på den ene side samlingsregeringens fortsættelse, på den anden side Clausenpartiets sammenbrud og begyndende likvidation.¹⁴

Februar-krisen er selvoplevet af Frisch – både i dennes egenskab af rigsdagsmand og som medlem af Partirådet. Men hans fremstilling bygger i alt væsentligt på Hedtofts tale alene. I hvert fald fremlægger han ikke oplysninger der ikke kendes andetsteds fra, eller som ikke på anden måde kan verificeres. Manuskriptet fik Frisch direkte af Hedtoft i februar 1945 – formentlig netop i den periode, hvor han i besættelseshistorien var nået frem til Nytårskrisen 1941.¹⁵ De to havde drøftet spørgsmålet på Rigsdagen, og Hedtoft oversendte en afskrift af talen til Frisch med bemærkningen om at han gerne ved lejlighed ville drøfte den nøjere. Hvilke anvisninger Hedtoft havde i posen – og hvilke han faktisk uddelte – herom kan vi kun gisne. Men kopien i Frischs arkiv er i hvert fald et klart bevis på, at han har haft den mellem hænderne. Det udsnit der er gengivet i *Besat og Befriet* er altså gjort helt bevidst:¹⁶

¹⁴ Bd. I s. 143.

¹⁵ Frischs arkiv, kasse 58, læg 4: »Hedtofts erklæring«, med brev fra Hedtoft af 28/2.45.

¹⁶ Bd. I s. 142 f.

»Ved senere Forhandling, som fandt Sted i Fællessalen i Rigsdagen, holdt Hedtoft-Hansen til Socialdemokratiets Hovedbestyrelse og Rigsdagsgruppe en stærkt personlig præget Tale hvori han bl.a. udtalte: »Nu spørges der: Hvilkenlængde kan dette blive ved? Tyskerne har paa næsten alle Omraader sveget og svigtet de Løfter, de gav os den 9. April. De blander sig nu ikke alene i de Forhold, der vedrører udenrigspolitiske Ting, men ogsaa i alt andet. De har i Strid med Løfterne forlangt vort Luftsiktsvaaben udleveret, siden har de forlangt vore Torpedobaade og nu altsaa faaet dem udleveret under Protest. Er der ingen Grænse, hvor vi siger Stop og Nej? Kan vi overfor vort Parti, overfor Landets Befolkning, overfor vore nordiske Brødrefolk, overfor vor egen Samvittighed og Historien blive ved med Eftergivenhed? Kan vor Bevægelse og Landets Befolkning forstaa alt dette uden at tage Skade paa deres Sjæl? Er ikke denne tilsyneladende principløse Eftergivenhed en haabløs Taktik, som blot fremmer den indre Opløsning og det indre moralske Sammenbrud – som er den æreløse Selvopgivelses uundgaaelige Konsekvens? Jeg forstaa inderlig godt disse Spørgsmaal, jeg stiller dem hver Dag til mig selv og tror at kunne sige, at langt de fleste af vore Tillidsmænd i Ministeriet, i Partiledelsen, i Rigsdagsgruppen og i Fagbevægelsens Ledelse ofte, vel daglig, har stillet dem til sig selv«.

Overfor dette og som Begrundelse for den af Regeringen hidtil fulgte politiske Taktik anførte Hedtoft-Hansen derefter følgende: »Den maa tilstræbe to Ting: Et Brud som antagelig maa komme, maa helst tages samlet af de demokratiske Partier, og alt maa sættes ind paa at hindre Dannelsen af en nazistisk Regering. En dansk nazistisk Regering vil nemlig omgaaende akceptere Told- og Møntunion, helt og holdent indrangere os i det tyske Livsrum, tvinge os ud af vor formelle neutrale Stilling og føre os til Aksepartner. Dette er utvivlsomt ogsaa Tysklands principielle Ønske og Maalet for deres Bestræbelser her i Landet«.

Som nævnt har alle senere socialdemokratiske historieskrivere benyttet Frisch – både hvad selve talen såvel som dens forhistorie angår. Det gælder f.eks. H. C. Hansen i *Bogen om Staning* fra 1955, der fremhæver venskabet mellem den unge og den gamle partifører – selv i krisedagene i februar, og tolker talen som »en tilslutning til den førte politik«. ¹⁷ Det gælder den senere forsvars- og finansminister Poul Hansen i *En bygning vi rejser* – men med en vigtig primær oplysning om den redegørelse af Staning der gik forud, og som Hedtofts tale på en gang »fortsatte og brød«. ¹⁸ Det gælder ogsaa partisekretæren Oluf Carlssons portræt i mindebogen fra 1955, *Hans Hedtoft – Liv og virke* – med en til forfalskning grænsende opstramning af budskabet i talen. ¹⁹ Og det gælder tilsvarende Jens Otto Krag i det store arbejde om Hedtofts manddomsår sammesteds, hvor talen karakteriseres som »både en samvittighedsmæssig vurdering af situationen og et program for fremtiden« – men nu med en klar accentuering af at Hedtoft ville bruddet. ²⁰ Krag bringer nye oplysninger om forhistorien, som han har hentet i Hedtofts arkiv. Han må altså have haft originalmanuskriptet mellem hænderne. Alligevel citerer han – der ogsaa i andre dele af sit historiske forfatterskab fremstår som den store mytefortæller –

¹⁷ S. 293 f.

¹⁸ Bd. III s. 177 f.

¹⁹ S. 33 hvor det hedder at »når bruddet kom, måtte det helst tages samlet« ... etc.

²⁰ S. 62 ff. og s. 68 f.

alene fra Hartvig Frisch.²¹ Som seneste bærer af den socialdemokratiske tradition skal endelig nævnes Hans Lyngby Jepsens store *Stauning-biografi* fra 1979, der låner lige dele fra Frisch og Poul Hansen, og fastslår at Hedtoft pegede på »en anden mulighed end samarbejdspolitikken«²² – og Vagn Dybdahls biografi i *Dansk Biografisk Leksikon* (1981), der kort konstaterer at Hedtoft talte »om det brud på samarbejdspolitikken der måtte komme«.

Besættelsesforskningen har kun beskæftiget sig perifert og stykkevis med spørgsmålet. En særstilling indtager Børge Outzes *Danmark under den anden verdenskrig* fra 1962 ff., der skildrer episoden med fremlæggelse af et vigtigt og hidtil ukendt brev fra Hedtoft til fru rigspolitichef Thune Jacobsen i juni 1941.²³ Men i øvrigt er fremstillingen præget af den usystematiske og sjuskede tilgang der præger hele Outzes mammutværk. Han har således benyttet talen i Hedtofts arkiv, men stykker uden skrupler de mest aktivistiske dele sammen til een stor samlet modstandsvision; og han bliver af den tidligere nævnte fejldatering lokket til at lade Hedtoft optræde med endnu en tale, i august 1941, som »en direkte udfordring til Stauning og hele hans regering« – en håndsrækning, tør det nok siges, fra den tidligere modstandsmand til den socialdemokratiske mytologi!²⁴ Af faghistorikerne bringer Henning Poulsen i *Besættelsesmagten og de danske nazister* (1970) nyt stof om DNSAP-kampagnen mod Hedtoft i sommeren og efteråret 1940 – men ellers interesserer han sig ikke for spørgsmålet som faldende udenfor hans problemstilling.²⁵ Det gælder tilsvarende for Henrik S. Nissen hvis *1940 – Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken* (1973) afsluttes med Nytårskrisen. Hedtoft-sagen ses derfor alene som en udløber af denne, og talen tolkes i lyset af forfatterens bærende tanke om den nationale samlings politik som den helt afgørende forudsætning for forhandlingspolitikken overfor tyskerne. Nissen er imidlertid den første historiker der ikke fokuserer snævert på Hedtofts aktivisme, men ser denne i en bredere sammenhæng med advarslerne imod katastrofen.²⁶ Sluttelig skal udover Claus Bryld, der som tidligere berørt benytter talen rent traditionelt i sin *Socialdemokratiets og DKP's politiske hovedlinier i 1935-45*, og jeg selv i *Augustoprøret 1943 – Samarbejdspolitikens fald*, nævnes den gamle stridsmand og historiker, Vilh. la Cour, der i sin *Danmarks Historie 1900-1945* (1950) bringer oplysningen at Stauning lagde et hårdt pres på de to for at »gøre dem møre« – uden at vi dog kan se hvorfra la Cour har sine informationer.²⁷ Tilsvarende karakteriserer Tage Kaarsted i *De danske ministerier 1929-1952* (1977) Hedtoft som en bitter mand, der følte sig hårdt ramt af degraderingen, og som mente at Stauning og partiet havde givet for hurtigt op. Kaarsted er således den første der

²¹ For et andet eksempel på Krag som myteskaber se *Augustoprøret III* s. 136 note 22. Det drejer sig her om Buhls sabotagetale sept. 1942, der hævdes synkroniseret med London!

²² Stauning. En biografi s. 416.

²³ Bind 2 s. 305 ff. og 381.

²⁴ S. 381.

²⁵ Se indeks under Hedtoft.

²⁶ S. 451 f.

²⁷ S. 291.

fra undersøgelser i Hedtofts arkiv mener at kunne påvise en splittelse i partiledelsen i februar 1941.²⁸ Det er et vigtigt spor, som afhandlingen her vil følge.

Sluttelig skal som en kuriosum nævnes at LS-føreren Jørgen Sehested – der ledede angrebene på Hedtoft i sommeren 1940 – i et senere forsvarsskrift i 1970'erne har behandlet affæren som en konflikt mellem statsministeren og partiledelsen – men tydeligvis alene styret af sine konspirationsteorier, og uden nogen konkret viden om forholdet.²⁹

Undersøgelsen står naturligvis i gæld til de aktører og historikere som er omtalt i det foregående – om de nu har inspireret til opposition eller tilslutning. Men først og fremmest har jeg forsøgt at bryde igennem mytologien ved at gå direkte til arkiverne. Det drejer sig især om *Hedtofts arkiv*, der rummer alt det centrale kildestof, herunder også originalmanuskriptet til talen, som ingen endnu har nærlæst og udnyttet. Det gælder tilsvarende *Staunings arkiv*, hvori jeg fandt og identificerede de vigtige notater til den store redegørelse der indledte mødet den 13. februar. Hertil kommer – også i Arbejderbevægelsens arkiv – *H. C. Hansens*, *Hartwig Frischs* og *Alsing Andersens* samlinger – med brevstof og notater – men straks mere perifere. Derimod rummer *Halfd. Hendriksens* og *Gunnar Larsens* samlinger i Rigsarkivet vigtige optegnelser fra ministermøderne i febr. 1941. Et interessant fund er gjort i den svenske rigsdagsmands *Allan Vougt's* papirer (i fotokopi ligeledes i Rigsarkivet). Vougt var redaktør af *Arbetet* i Malmö, og holdt krigen igennem en tæt og kammeratlig kontakt med sine danske partifæller i København. Et par indberetninger til den svenske statsminister Per Albin Hansson er bevaret fra besøg i Danmark i efteråret 1940 og foråret 1941. Med undersøgelsens stærke fokusering på Hedtoft-sagen som et socialdemokratisk taktisk og strategisk problem træder den diplomatiske – for slet ikke at tale om den militære – side naturligt nok i baggrunden. Akterne i *Udenrigsministeriet* og i *Auswärtiges Amt* og i *Værnemagtsarkiverne* er således fortrinsvis blevet udnyttet under denne interne synsvinkel, men er i øvrigt ikke særligt givtige for spørgsmålet. Sluttelig er det nazistiske *Fædrelandet* og *Social-Demokraten* gennemgået for perioden juni/juli 1940 til marts 1941, og et repræsentativt udvalg af den socialdemokratiske provinspresse for februar 1941.

Endelig skal nævnes at jeg 22. december 1981 havde en samtale med den tidligere formand for vælgerforeningen »Strand« i Hedtofts opstillingskreds (15. kreds), fh. folketingsmand Edvin Boye Hanssen, der lå inde med et meget vigtigt referat fra partiledelsens orienteringsmøde med de københavnske kredsformænd den 7. februar 1941.³⁰ Som det ikke sjældent er tilfældet når samtidshistorikeren konfronteres med sine aktører dementerede Boye Hansen på væsentlige punkter mine hypoteser. Jeg skylder således Boye Hansen at gøre opmærksom på at denne ikke står inde for de i det følgende fremsatte synspunkter.

²⁸ S. 267.

²⁹ *Broholm-mødet – og andre erindringer fra besættelsestiden oplevet og fortalt af Jørgen Sehested (1973) s. 69 ff.*

³⁰ Hedtofts kreds bestod i 1940 af i alt tre vælgerforeninger, nemlig »Strand«, »Utterslev« og »Bispebjerg«, med henholdsvis Boye Hansen, Karl Max Rasmussen og maskinarbejder Oscar Christiansen som formænd. K.M.R. og O.C., der tillige var fælleskredsformand, er begge døde. Mit interview med Boye Hansen er senere suppleret med brev fra ham af 14/1.82.

Baggrunden

Kravene om Hedtofts og H.C.Hansens afgang som henhv. partiformand og partisekretær var en udløber af de tyske bestræbelser omkring årsskiftet 1940/41 på at fremtvinge en regeringsændring i mere upolitisk og tyskvenlig retning – den såkaldte *Nytårskrise*.³¹ Offensiven satte ind umiddelbart før jul, og tog henad årsskiftet form af et angreb rettet direkte imod statsministerens person. Men løjede så af efter at Socialdemokratiets og fagbevægelsens top den 30. december demonstrativt sluttede op omkring Stauning, og med Hedtoft i spidsen vedtog en erklæring om at regeringen stod og faldt med statsministeren, og at en ny regering ikke kunne regne med socialdemokratisk deltagelse. Gesandtskabet opretholdt nok krisestemningen i de følgende uger, men løb sig så endelig træt på Rigsdagens samlede modstand, i slutningen af januar. Ministerstormen blev således en tysk fiasko, og det er ikke urimeligt at betragte det fornyede angreb på Socialdemokratiets top som gesandts forsøg på at rette lidt op på balancen i det dansk-tyske regnskab. Hedtofts navn havde stået på proskriptionslisterne længe, og hans synder været fremme så sent som under Nytårskrisen. Han var således et oplagt mål.³²

Tyskerne indledte deres nye *Haupt- und Staatsaktion* den 28. og 30. januar 1941, da først gesandts mellemand under krisen, legationssekretær Gustav Meissner, og senere v. Renthe-Fink selv, rejste kravet om Hedtofts afgang pga. hans antityske holdning.³³ Kritikken henviste generelt til Hedtofts arbejde for det republikanske Spanien og for II Internationale, og hans hjælp til emigranterne via Matteottifonden – men var i øvrigt ikke nærmere specificeret, og virkede i det hele noget bedaget. Stauning – der først og fremmest så manøvren i lyset af den tyske krisestrategis sidste krampetrækninger – var da også helt afvisende.

Der var ingen »klagepunkter« som statsministeren fremhævede da han den 4. februar aflagde politisk beretning i Samarbejdsudvalget.³⁴

Men da havde sagen allerede taget en ny og alvorligere drejning.

Fremstødet imod Socialdemokratiets førstemand faldt i en fase af okkupationen hvor den skærpede klassekamp pressede det store arbejderparti kraftigere end nogen sinde siden verdenskrisen i 30'erne, og hvor arbejderklassen syntes på vej ud i den helt uoverskuelige, sociale og økonomiske deroute. Vinteren 1940/41 var usædvanlig hård og frysende, med rationering, skyhøje importpriser og brændselsknaphed. I december stod 200 tusind mand på gaden, og arbejdsløshedstallet

³¹ For Nytårskrisen se generelt Nissen s. 427 ff.

³² Der er således ingen grund til med J. O. Krag (*Mindebogen* s. 62) at mene at angrebet på Hedtoft skulle være en speciel hævnakt for socialdemokraternes erklæring 30/12.40. Som det vil fremgå af det flg. havde tyskerne tilstrækkeligt negativt på Hedtoft til at demonstrationen ikke kan have været afgørende. Hvor udfarende Hedtofts rolle i øvrigt var ved denne lejlighed – når bortses fra at han naturligvis ledede mødet i sin egenskab af formand – kan ikke nærmere klarlægges. Se *Protokol for Forretningsudvalg, Partiraad og Hovedbestyrelse 30/12.40*.

³³ Se Gunnar Larsens dagbog 28/1 og 30/1; hertil Renthe-Finks telgr. nr. 141 af 30/1 (Ausw. Amt pk. 200).

³⁴ Oluf Pedersens notater 4/2.41 (Parl. Komm. IV s. 543).

nåede ved årsskiftet de 36 pct. Dvs. at hver tredje arbejder var uden beskæftigelse – foruden de titusinder på arbejdsfordeling. Politisk havde en lang række parlamentariske nederlag forberedt vejen: lønstoppet i maj, kornloven i august og antistrejkeloven i september, der bøjede arbejdspladserne ind under ro-og-ordenparolen. Detaljpristallet sprang fra 111 points i oktober 1939 via 145 i oktober 1940 til 151 i januar 1941. Det betød et reallønsfald for lønarbejderne på ca. 20 pct. igennem det første besættelsesår. Forfærdeligt meget afhæng af Tyskland. Som Hedtoft erklærede den 13. februar: »Formelt er regeringen stærk overfor tyskernes ønsker... Reelt er vor regering mindre stærk, fordi Danmark økonomisk og forsyningsmæssigt er fuldstændig afhængig af Tyskland. Besættelsens økonomiske konsekvenser er, at vi både hvad angår import og eksport er i tyskernes hule »hånd« (se manus. s. 000). Men endnu i vinteren 1941 stod det uklart om tyskerne ville plyndre os tilbage til Middelalderen, eller om de i bedste fald kunne eller overhovedet ville levere de nødvendige råstoffer. Udviklingen i lande som Norge og Holland, hvor rigskommissærerne i sommer- og efterårsmånederne for voldsomt frem mod fagforeningerne, tydede ilde. Uroen murrede på arbejdspladserne, hvor fagforeningslederne talte med store bogstaver, og kommunisterne atter rejste fanen efter den lave kampprofil siden den 9. april. Men langt farligere som spekulanter i økonomisk og organisatorisk kaos var DNSAP.

De danske nazisters kamp for at komme til magten tog igennem 1940 form af en serie løbende presseangreb på det politiske systems mænd, først og fremmest Stauning, Hedtoft, Hartvig Frisch og Christmas Møller. Således førte de i sommermånederne en større smædekampagne imod Hedtoft som international marxist og tyskerhetzer – der kulminerede den 5. juli med et angreb i *Fædrelandet* for »landsskadelig gerning« og »løgnepropaganda imod det nye Tyskland«. ³⁵ I Folketinget krævede Bondepartiet Hedtoft dømt for overtrædelse af forræderiparagraffen – og synkroniserede aktionen med udsendelse af pjecen »Hedtoft-Hansen og Hartvig Frisch må straks fjernes fra den danske Rigsdag«. ³⁶ Kampagnen fandt støtte i gesandtskabet – ved vi i dag – og havde også fremtrædende fortalere i Berlin. Netop i juli bragte den grå eminence i Auswärtiges Amt, Martin Luther, Hedtoft på højeste udenrigsministerplan som »fanatischer Gegner des neuen Deutschland«. Og i september indstillede gesandten ham til fying!³⁷

Mens sagen modnedes i Tyskland fortsatte pressehetzen igennem efteråret med løbende beskyldninger for hyklerisk og illoyal optræden, således i *Fædrelandet* (»Hedtoft Hansen sidder uhjælpelig fast i rødt spansk mudder«), i Wilfred

³⁵ Se også *Fædrelandet* 17/4, 24/4 og 25/4, 7/6, 13/6, 28/6 og 29/6.

³⁶ Pjecen var forfattet af Jørgen Sehested. Se også dennes brev til Scavenius af 15/7 med krav om Hedtofts tilbagetræden (Sehested, s. 70).

³⁷ Se Henning Poulsen, s. 179 med ref. af Meissners og v. Löws notits til Luther af 10/7.40. Notitsen – som gik fra Luther til v. Ribbentrop 29. juli – gjaldt ikke primært Hedtoft, men spørgsmålet om støtte til DNSAP.

For afsnittet vedr. Hedtoft – der ikke er refereret hos Poulsen – se Ausw. Amt pk. 198. For den tidligere behandling af spørgsmålet, se Poulsen s. 172.

For Renthe-Finks indberetning af 22. september i anledning af Socialdemokratiets efterårskongres se Parl. Komm. XIII nr. 110.

Petersens *Stormen* («Hedtoft Hansen graver Danmarks grav») og i *Nordschleswigsche Zeitung*, der hængte Hedtoft ud som »Giftmischer«.³⁸ Igen og igen blev det antifascistiske arbejde i 30'erne trukket frem, og dets antityske karakter afsløret – om angrebene nu gjaldt partiets propagandacentral, HIPA, emigranthjælpen, eller de såkaldte »Tysklandsberetninger«, den politiske underverdens sensation fra 1938.³⁹

Men Hedtoft var ikke den der strakte våben uden kamp. Både temperamentet og den politiske taktik bød ham at svare igen, og han gjorde det både mundtligt og skriftligt, på Rigsdagen, internt i partiet og mere offentligt.⁴⁰ Som Allan Vougt så det – der netop i disse uger var på besøg fra Malmö – rasede der en veritabel nervekrig mellem socialdemokraterne og *Fædrelandet*.⁴¹ Således udfordrede Hedtoft åbent nazisterne på det store masse-møde i Forum den 27. oktober, og i december angreb han dem igen, i det nye socialdemokratiske flyveskrift *Folkeviljen*, og nu med den taktiske drejning, at DNSAP besværliggjorde bestræbelserne på at skabe et godt forhold til Tyskland. Svaret – der var et bestillingsarbejde af gesandten – kom den 10. december i det tyske udenrigsministeriums officieuse organ, *Berliner Börzen-Zeitung* under overskriften »En mærkværdig dansker«:⁴²

»Den førende Socialdemokrat, Hedtoft-Hansen, hvis nære Tilknytning til 2. Internationale i de seneste Aar har været lige saa kendt som hans aktive Fjendskab overfor det nationalsocialistiske Tyskland, har for nylig begivet sig ind paa det journalistiske Omraade. Som ansvarlig Redaktør af et Skrift betitlet »Folkeviljen« er han traadt frem for Offentligheden og har draget Omsorg for, at det første Nummer er blevet uddelt i stort Omfang. I denne Sammenhæng bestaar det interessante udelukkende i, at Hedtoft-Hansen i en Artikel ogsaa forsøger at behandle Danmarks Forhold til Tyskland og gør sig til Ordfører i dette for ham – under Hensyn til hans politiske Fortid – ingenlunde lette Spørgsmaal. Betragtningerne er ogsaa lidet udtømmende og dvæler i det fuldstændigt intetsigende. Men man er forundret over at høre af Hr. Hedtoft-Hansen, at de mod Tyskland indstillede Elementer skal søges i de danske Nationalsocialisters Lejr. Dette politiske Harespring vil næppe være egnet til at bringe Formanden for det danske Socialdemokrati, Hedtoft-Hansen, i et upaaagtet Skjul. Man maa endvidere forundre sig over, hvorledes denne Gaarsdagens Modstander af Tyskland til Trods for den danske Regerings gentagne Erklæringer om venskabeligt Samarbejde med dette Tyskland stadig endnu søger sin politiske Chance. Nu lover han altsaa dem, der kommer til ham og hans Parti, Salighed. Maaske vilde en alvorlig Selvkritik med de nødvendige Konsekvenser gavne hans Lands politiske Fremskridt mere end hans krampagtige Svømmeføring. Til den tyske Bred vil han næppe naa dermed«.

³⁸ Se også *Fædrelandet* 13/8, 10/9, 24/9 og 17/9; *Nordschleswigsche Zeitung* 13/8.

³⁹ *Die Deutschland-Berichte* var månedlige oversigter over udviklingen i Tyskland udsendt af det tyske socialdemokrati (Sopade) fra exilet i Prag (1933-38) og i Paris (1938-40). Eksemplarer blev stjålet ved et nazistisk indbrud i Rosenørns Allé i efteråret 1938. Se f.eks. Oluf Carlsson: *Mindebogen* s. 31.

⁴⁰ På Rigsdagen svarede Hedtoft i juli med modpjecen »Henvendelse til den danske Rigsdags medlemmer af Hedtoft-Hansen« (Hedtofts arkiv, kasse 39; fremover henvises kun til Hedtofts arkiv).

⁴¹ Rapport af 19/11.40 efter Vougt's besøg i København 28.-29/10. og 15.-16/11.40.

⁴² Således efter oversættelsen i *Socialdemokratiske Noter* af 20/1.41.

Den 11. december forsvarede Hedtoft sig i *Social-Demokraten* – og den 16. igen på et stort partimøde i Århus.⁴³ Han stillede også i Udenrigsministeriet for at forklare sig. Men om på eget initiativ for at hente hjælp, eller om hidkaldt af Scavenius for at blive afhørt – vides ikke. Noget kunne dog tyde på det sidste.⁴⁴

Imens fulgte *Fædrelandet* storebror op med de hidtil voldsomste angreb på den »politiske chancerytter« og »mærkelige dansker Hedtoft Hansen«. Således var forsiden i flere dage ryddet til overskrifter som »Den mærkelige dansker Hedtoft-Hansen må helt forsvinde ud af dansk politik« (12. december), »Den mærkelige dansker på vild flugt fra ansvaret« (13. december), »Vi venter stadig på meddelelsen om, at Hedtoft-Hansen trækker sig tilbage fra alt offentligt virke i Danmark« (13. december), og den 16. »Hedtoft-Hansens loyalitet vises skarpt tilbage fra tysk side«. Da havde *Berliner Börzen-Zeitung* igen den 15. december meldt sig med et nyt angreb på »den danske marxist-høvding« og konstateret: »Når Hedtoft-Hansen nu gør krav på at blive anset for en mand, der i fredstid har været loyal, og nu i krigstid har været korrekt, så må dette afgjort vises tilbage«. Den 16. mente *Fædrelandet* tilsvarende at »Klokken er faldet i slag«, og igen den 17. »at Hedtoft-Hansen må gå, inden der bliver stillet krav derom«. Først den 20. december ebbede kampagnen ud med et fromt ønske om at den socialdemokratiske politiker snart ville følge efter den for længst kasserede Christmas Møller.⁴⁵

Men nu tog gesandtskabet igen over. Christmas Møller var da faldet som minister i oktober, og i november var turen kommet til Hartvig Frisch, der trak sig som gruppeformand og politisk ordfører. I midten af december var gesandten i Berlin for at forberede aktionen imod regeringen og sikre sig grønt lys for det endelige opgør med Christmas Møller. Tilfældet Hedtoft-Hansen synes ikke nærmere berørt, men var i alle tilfælde dækket ind af gesandens generelle fuldmagt til en større offensiv imod den antityske agitation. Tilbage i København åbnede v. Renthe-Fink for Nytårskrisen den 23. december, med kravene om en mere tyskvenlig regering og om Christmas Møllers politiske likvidation – der så forrettedes den 10. januar. Hedtoft blev ikke direkte nævnt, men var tydeligt omfattet af angrebet på »det politiske Socialdemokrati«. Hos kongen, den 30. december, langede gesandten kraftigt ud efter Hedtoft og hans *Folkeviljen*, og det forlød åbent på Christiansborg at den socialdemokratiske partifører nu måtte gå. Også i offentligheden var Hedtofts stilling så tilpas rystet at mange allerede forudså hans arrestation.⁴⁶

⁴³ Se referatet i *Demokraten* 17/12.

⁴⁴ Se skriv. fra Hedtoft til Scavenius 13/12 med omtale af mødet 11/12 og med en længere tilbagevisning af de tyske anklagepunkter (UM ad 120 G 47).

⁴⁵ Se også *Nordschlewigische Zeitung* 20/12 om H.s. »Unverschämtheiten« og hans »Doppelzüngigkeit«.

⁴⁶ For konferencen med v. Ribbentrop 18/10.40, se Parl. Komm. XIII nr. 141; samtalen med Scavenius 23/12.40 er refereret i dennes *Forhandlingspolitiken under Besættelsen (1948)* s. 91 f.; for audiensen hos Chr. X 30/12.40, se referatet i Parl. Komm. XIII nr. 145. Iflg. *Det Konservative Folkeparti, Fællesgruppens protokol 3/1.41 kl. 16* kunne kirkeminister Vilh. Fibiger via Scavenius referere v. Renthe-Fink for et krav om »at Christmas Møller udtrådte af Rigsdagen og partiets ledelse, [og] at Hedtoft Hansen og andre, der i særlig grad havde været virksomme i kampen mod nazismen, ligeledes fik en tilbagetrukket stilling«. Men udsagnet står isoleret. Se Half. Hendriksens notater fra ministermødet 28/

Den nazistiske smædekampagne er en vigtig forudsætning for at forstå Hedtofts senere reaktioner. For både han og mange i partiet opfattede hetzen som den helt afgørende faktor bag hans fald i februar.⁴⁷ Den var således med til at forstørre bitterheden over det urimelige, ja, uretfærdige i det tyske »fyringsgrundlag«.

Staunings rapport i Samarbejdsudvalget om det tyske fremstød mod Socialdemokratiets førstemand fandt sted om formiddagen, den 4. februar. Just i de samme timer stillede v. Renthe-Fink på ny i Udenrigsministeriet med kravet om Hedtofts afgang – nu også udstrakt til at gælde H. C. Hansen. Trumfen i attachétasken var en fotokopi af det seneste nummer af HIPA's pressemeddelelser (nr. 1 fra 1941) med gengivelse af svenske avisers og tidsskrifters antityske reportager fra Norge og Danmark. HIPA's redaktionelle udvalg var klart tendentiøst – herom kan der ikke herske nogen tvivl i dag. Men ellers var bevismaterialet tyndt nok. For ganske vist sad Hedtoft og H. C. Hansen i HIPA's bestyrelse, men uden noget redaktionelt ansvar, og de havde end ikke set papiret før det kom ud. Hertil kunne de med grund henvise til at pressestoffet var hentet fra tidsskrifter og aviser der indførtes helt legalt i Danmark, og kunne læses af enhver.⁴⁸

Scavenius var fra begyndelsen indstillet på at ofre Hedtoft – måske kunne man da redde H. C. Hansen og rigsdagsmandatet. Ikke fordi han følte sig overbevist af anklagematerialet, eller overhovedet fandt kravet rimeligt. Nok havde Hedtoft selv været ude om det, erklærede han overfor den svenske gesandt Hamilton, men hvis tyskerne ønskede at beholde Stauning som statsminister var det næppe logisk – og i hvert fald ganske upsykologisk – samtidig at kræve hans dygtigste medarbejder afsat.⁴⁹ Afgørende for Scavenius var imidlertid besættelsesmagtens subjektive ret til at kræve den socialdemokratiske partiformand fjernet som en belastning for okkuperingsforholdet – og som en slags betaling for at Stauning blev siddende. Det var ikke et spørgsmål om ret men om magt, belærte han senere socialdemokraterne om. Eller som vi finder det formuleret med Hamiltons ord: »I nuvarande situation

12 kl. 11 (Stavstrups arkiv) og Als. Andersens notater fra møderne i Samarbejdsudvalget 30/12.40 kl. 14 og 14.10 (arkiv i ABA).

Rygterne om Hedtofts forestående arrestation er gengivet af Vilh. Bergstrøm i hans krigs dagbog, »En Borger i Danmark under Krigen« 30/12.40 og 4/1.41. At der var lagt op til situationen ses også af *Det Konservative Folkeparti, Fællesgruppens protokol 13/12.40 kl. 11.30*, hvorefter redaktør Stein udtalte: »Christmas Møller har været uforsigtig, men selvfølgelig bør heller ikke Hedtoft-Hansen og Hartvig Frisch komme uden om at bringe et offer«.

⁴⁷ Således hedder det i talen »at jeg tror, at mit »fald« har intet forbindelse med den rentud fantastiske hetzkampagne de danske nazister har startet mod mig i tale og skrift. Det går så vidt nu, at det drejer sig om trusler på livet.« Se også Gunnar Larsens ref. fra ministermøde 11/2 kl. 14: »Det blev i øvrigt fra socialdemokraternes side fremhævet, hvor uretfærdigt H.H. i virkeligheden var blevet behandlet, da han indenfor partiet i virkeligheden havde forsøgt at arbejde for en større forståelse med tyskerne. Når han var faldet, mentes det da også udelukkende at være p.g.a. hans kampagne mod de danske nationalsocialister«.

⁴⁸ For HIPA's meddelelse nr. 1, se fotokopien i Hedtofts arkiv. Det seneste pressestof er dateret 17. januar. Af notat i Boye Hansens arkiv fremgår det at meddelelsen udkom netop 17/1.

⁴⁹ Hamilton til den svenske udenrigsminister Günther nr. 150 af 10/1.41 (Utrikesdepartementets arkiv: HP 1, Politisk Allmänt Danmark ad XXVI).

kunne man ikke vinna noget genom att giva uttryck för sine känslor eller företaga sig saker, som gåve tyskarna förevändningar för ingripanden«.

Sagen rejste da heller ikke nogen større debat på ministermødet den 4. om eftermiddagen. I lyset af den just overståede regeringskrise måtte det nye krav tage sig beskedent ud. Og for så vidt havde Christmas Møller jo allerede vist vejen, således at det nu var vanskeligt for socialdemokraterne og helt umuligt for de konservative at tage nogen konflikt på spørgsmålet. Gunnar Larsen refererede en privat samtale med gesandten, »der havde været meget hård overfor Hedtoft-Hansen« – og var den eneste der støttede udenrigsministeren direkte. Knud Kristensen forhørte sig om Hedtofts og H. C. Hansens meriter, og Stauning replicerede kort – men forholdt sig i øvrigt tavst under mødet.⁵⁰ Gunnar Larsens afsluttende indtryk, »at man fra alle sider var enige om at der næppe var mening i at modsætte sig de tyske krav«, kan ikke ramme meget ved siden af.

Men foreløbig måtte man naturligvis først høre Hedtoft, og Stauning bar sagen med tilbage til Rosenørns Allé.

Her reagerede den socialdemokratiske partileder endnu samme aften i et skarpt brev til Scavenius, hvori han gennemgik forholdene omkring HIPA i detaljer, og konkluderede at han »hverken direkte eller indirekte« havde haft »noget som helst« med pressemeddelelsen at gøre, og »at der ikke findes skygge af ret eller rimelighed i at tildele mig noget særligt personligt ansvar, endsige benytte nævnte HIPA-udsendelse som begrundelse for at få mig fjærnet fra partiets tillidshverv«. Tilsvarende replicerede også H. C. Hansen – omend i en mere tempereret form.⁵¹

Hedtoft havde ikke før Nytårskrisen haft meget med Scavenius at gøre. Som ånds- og mennesketype stod han den forstandskolde kyniker og aristokrat fjernt – og han var som de fleste politikere modstander af udenrigsministerens yderliggående tilpasningslinje. Men det havde kun et par gange ført til en mere markant opposition i Samarbejdsudvalget, hvor den unge partileder (38 år) holdt en lav profil.⁵²

Først det tyske frontalangreb på Socialdemokratiet i december tvang Hedtoft ind i en direkte kollision med udenrigsministeren. Det var 30.12. – før aftenmødet i Socialdemokratiet – at Scavenius i Samarbejdsudvalget forsøgte at kujonere statsministeren til at træde tilbage under henvisning til hans alder og hans træthed – og blev bidt af med et: »Jeg er s'gu ikke træt – det tror ingen på!« Frisch, der har situationen på anden hånd beretter: »Hele scenen gjorde et overordentligt pinligt indtryk på udvalgets medlemmer, og den yngste af de tilstedeværende Hedtoft-Hansen kastede sig med voldsomhed ind i debatten imod Scavenius, idet han fremholdt at Staunings afgang ville betyde et slag imod hele den danske arbejderbevægelse og en opløsning af det nationale samarbejde, hvad der ville undergrave enhver modstand imod tyskernes krav i fremtiden. Scavenius, som så med største ringeagt på det nationale samarbejde, lod sig af denne modsigelse henrive til stor hæftighed...«.⁵³

⁵⁰ Halvd. Hendriksens notater 4/2 og Gunnar Larsens dagbog 4/2.

⁵¹ Brevene i UM ad 120 G 47.

⁵² Se generelt Oluf Pedersens notater i PK IV, specielt 13/8 (s. 513) og 13/11 (s. 526).

⁵³ *Danmark besat og befriet I s. 133.* Oluf Pedersens notater 30/12 er mere neddæmpede (s. 532 ff.).

Vi kan følge de scavenianske udbrud den 30. december og de følgende dage gennem Olaf Pedersens notater: »... ligesom den 9. april må vi bøje os... Om vi kommer til at opgive alt afhænger af England... Denne regering er likvideret i Tyskland, da den sagde nej til Mønt- og Toldunionen... Hvis vi stiller os afvisende har vi katastrofen... Vi kan ikke tale om tilsagnet af 9. april, da det hele er forandret og Tysklands magt øget... I politiske spørgsmål er vor mening uden betydning« – og på en replik om at stå fast på vor ret den 9. april: »Ja, vor ret til at gå ad helvedet till!«⁵⁴

Men det var just denne ret til national selvmord som bl.a. Hedtoft gang på gang anfægtede – og nu gjorde det åbent. Den 4. januar – da krisen nåede et højdepunkt – kastede han de norske riksrådsforhandlinger ind som et advarende eksempel på eftergivenheden, og krævede at Scavenius satte sit mandat ind på at redde Stauning. »Hvor går grænserne for udenrigsministeren?«, lyder replikken i Alsing Andersens notater.⁵⁵ Den 9. januar stod diskussionen om det århusianske *Demokraternes* tvangslukning, og Hedtoft opfordrede atter Scavenius til at tage kampen op – »med alle de argumenter som kan mobiliseres«. I Christmas Møller-sagen – som kom op samme dag – protesterede han kraftigt imod Staunings plan om personligt at ville lægge pres på de konservative. Regeringen kunne ikke opfordre en rigsdagsmand til at træde tilbage – fastholdt han som sit principstandpunkt. Groft hugget står replikkerne i Alsing Andersens notater: »En ting om Christmas Møller personligt gør det, men uhyre betænkeligt om regeringen eller vi [dvs. Samarbejdsudvalget] tilråder det... konsekvens: Tyskerne bestemmer, hvem der skal sidde i Rigsdagen«. Hedtoft Hansen var den eneste der erklærede sig imod, og den eneste der ikke ville råde de konservative til at lade Christmas Møller falde – hedder det senere på dagen i den konservative rigsdagsgruppe.⁵⁶

Ikke underligt om Hedtoft følte sig svigtet da slaget ikke en måned senere ramte ham!

Angrebene på Frisch, Christmas Møller og Stauning var det ydre udtryk for det kraftige tyske pres der satte ind over Christiansborg i de sidste måneder af 1940 – og gør nytåret til en klimatisk lavtryksperiode i det danske-tyske forhold. Og nedkølingen fortsatte gennem januar med anslagene mod *Demokraten* og *Nationaltidende* og mod La Cour, med interventionen til fordel for de danske nazister, med motorvejsprojektet på Lolland og straffelovsskærpelsen (den såkaldte Ørum-lov) og endelig kulminationen, med kravet om udleveringen af 12 torpedobåde – senere forhandlet ned til 6. Der var tale om en lang serie af danske ydmygelser og tilbagetog – og alle skåret over den samme læst, nemlig udenrigsministeren som bulldozeren for de tyske krav.

Var kravet om torpedobådene ikke et brud på aftalerne den 9. april – spurgte grev Hamilton under en audiens den 10. februar. Scavenius nægtede *emfatisk* »att man kunne tala om en dylik uppgörelse av förpliktande eller varaktigt slag. I en sådan tid som den nuvarande vore det f.ö. dåraktigt att räkna med, att tidslägets

⁵⁴ S. st. s. 533 f. og s. 535 f. Hertil Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius II (1973) s. 122 f.

⁵⁵ Se notaterne i Als. Andersens arkiv, kasse 3.

⁵⁶ Det Konservative Folkeparti, Fællesgruppens protokol 9/1.41 kl. 21.

utveckling icke undan för undan ledde till nya situationer, som föranledde tillämpning af rebus-sic-stantibus-klausulen.⁵⁷ Dessutom – tillade utrikesministern med någon logisk fördomsfrihet – var det icke första gången, som från tysk sida framstälts fordringar gående utöver, vad som avtalats den 9 april. Man hade ju redan tidigare krävt utlämnandet av det danska luftvärnsartilleriets pjäcer«. Og sluttede Hamilton med malice: »Herr Scavenius saknar tydligen sällan förståelse för sådana argument, som från tysk sida kunna anföras i diskussionen«.

Tilliden til at regeringens chefforhandler for alvor ville slås for de danske synspunkter kunne i februar ligge på et meget lille sted. Kraftigst virkede naturligvis her regeringskrisen. Nok vidste politikerne ikke – hvad vi ved i dag – at udenrigsministeren havde spillet en afgørende og skæbnessvanger rolle for at gesandtens almindeligt holdte kritik af ministeriets passivitet var drejet direkte imod Staunings person.⁵⁸ Men allerede på et relativt tidligt tidspunkt stod det klart at Scavenius havde overreageret på de tyske trusler, og at hans good-will-linje eller hans »katastrofefantasi«⁵⁹ nær havde bragt den parlamentariske regering til ruin. Det var et stort tilbagemag for Renthe Fink, og et ikke mindre nederlag for Scavenius, noterer Alsing Andersen 9.1. »Godt at vi ikke lod os bluffe!«

Også i dette forløb finder vi en række vigtige forudsætninger for talen den 13. februar; således truslen om en nazistisk magtovertagelse – der endnu lurede i disse måneder – for så at fade ud. I sammenhæng hermed det voldsomme pres på de demokratiske institutioner – på regeringen og Rigsdagen, på retsplejen og forsvaret og på meningsdannelsen – der bragte politikerne i defensiven, og helt syntes at skulle erodere ordningen fra den 9. april. Og sidst men ikke mindst troværdighedskrisen omkring udenrigsministerens person.

Ikke underligt om denne uro fængede i befolkningen – og slog tilbage på Christiansborg. Stedet er ikke her til en dybere opinionsanalyse – der ville kræve en undersøgelse i sig selv. Men i hvert fald flere tyske militærinstitutioner registrerer uafhængigt af hinanden et markant stemningsfald igennem januar til februar 1941. Både rationeringerne og den forstærkede BBC-propaganda får skylden – det lå jo så behageligt udenfor Værnemagts ansvar og kontrol – sammen med de britiske sejre i Nordafrika, der netop i den første uge af februar satte punktum, med ødelæggelsen af otte italienske divisioner og tilfangetagelsen af 130 tusind mand. Men samtidig fremhæves også en anden faktor som særligt belastende for okkupa-tionsforholdet, nemlig udleveringen af torpedobådene den 5. februar. Befolkningens nationale følelser er dybt såret (»tief in ihrem nationalen Empfinden getroffen«), indberettede den tyske admiral til Overkommandoen, og advarede stærkt imod flere skridt der gik udover aftalerne den 9. april. Som så ofte før og siden forværredes situationen af censuren. For rygterne løb at også de 10 ubåde, ja, at hele den danske flåde ville blive beslaglagt – at man altså stod overfor et nyt

⁵⁷ Som note 47. Ved *clausula rebus sic stantibus*, dvs. klausulen om »den bestående tingenes tilstand«, forstås iflg. Alf Ross: Lærebog i Folkeret (5. udg., 1980) s. 131 f. at »enhver aftale anses for indgået med det forbehold, at omstændighederne ikke forandrer sig væsentligt, således at traktatens opfyldelse bliver til alvorlig skade for parten«.

⁵⁸ Se Nissen, s. 437 f. og Sjøqvist, s. 121 ff.

⁵⁹ Udtrykket er Sjøqvists, se sst. s. 154.

»1807«. Det blev også hurtigt kendt blandt folk at det var kongen selv der havde beordret flåden til at flage på halv, og det fortaltes at majestæten havde trykket hver eneste af sine 600 marinesoldater på næven, og med tårer i øjnene lovet »at der nok ville komme andre tider, hvor marinen atter kunne hævde sig«. Anekdoten er overleveret os af journalist Bergstrøm på det radikale *Politiken*, der om aftenen den 5. februar noterer: »Hvad nytter så al den ydre venlighed, som tyskerne prøver at vise, når de tilføjer os en så blodig stribe«. Det synes oplagt at torpedobådene havde en symbolsk værdi der rakte udover deres beskedne militære – og Bergstrøms udbrud kan sikkert let suppleres. Det må igen betyde at Hedtofts afgang, bare et par dage senere, rablede ind i en situation, der i forvejen var stærkt betændt – og som så aktiveredes yderligere. Som Bergstrøm noterede i dagbogen søndag aften, den 9. februar, var den hjemlige stemning præget af to forhold: »Tabet af torpedobådene og Hedtoft Hansens nødtvungne afgang«. ⁶⁰

Det er i det store besættelsesperspektiv let at overse krisen i vinteren 1941, for vi ved jo alle at de følgende år havde langt alvorligere slag i vente. Men det er vigtigt at fastholde politikernes og befolkningens nedtur efter Nytårskrisen som væsentlig for en forståelse af den »nu-er-bunden-nået« stemning der ligger over Hedtofts store tale i februar.

Hedtofts afgang

Hedtoft havde i sit svar til Scavenius anmodet om et møde for sig og H. C. Hansen næste dag. Det kom i stand den 5. februar i Udenrigsministeriet, og med Alsing Andersen som bisidder. Audiensen er overleveret os gennem Hedtofts notater, der giver et stærkt indtryk af den bitterhed og vrede som samtalen efterlod. ⁶¹

Scavenius var i harnisk. Diplomaten hang i garderoben – den er der ikke brug for under en eksekution!

Hedtofts og H. C. Hansens breve og undskyldninger var intet værd. De optrådte bare som skoledrenge der forsøger at skyde skylden over på andre. – Det drejede sig ikke om juridiske spidsfindigheder, men om realiteter. Og realiteterne var disse, at sagen hverken gjaldt H. C. Hansen eller HIPA, men Hedtofts person, som tyskerne mente stod i vejen for et dansk-tysk samarbejde. Ingen fattede et ord af det hele. Hverken kongen eller Rigsdagen havde endnu opdaget at man stod midt i en krig – Hedtoft og H. C. Hansen var bare popularitetsjægere der løb i Christmas Møllers fodspor – Gang på gang havde han – dvs. Scavenius – forsvaret Hedtoft

⁶⁰ For de tyske stemningsvurderinger, se Marbef. Dän's KTB af 15/1.41 s. 330 (Danica 628); Wehrmachtpropagandaoffizier b. Bef. d. Dt. Truppen in Dän., Propagandalageberichte af 10/2. og 28/2.41 (Danica 203: pk. 450); Bef. Dän. Ic, Tätigkeitsberichte af 31/1 og 31/3.41. (Danica 1069: spole 9/10960 og 64). For rygterne, se sst. og Bergstrøms krigsdagbog af 5. og 11/2. Post- og Telegrafvæsenets aflytninger af BBC findes først bevaret fra sommeren 1941; det har således ikke været muligt at rekonstruere den britiske propagandas billede af begivenhederne i januar og februar 1941.

⁶¹ Udover Hedtofts eget notat (i Hedtofts arkiv) findes nedslag af samtalen i et referat af Scavenius til Gunnar Larsen (i dennes dagbog 7/2) og i Vougt rapport af 7/4, hvor kilden enten er Hedtoft, H. C. Hansen eller Alsing Andersen. Se også det stærkt antiscavenianske referat i Boye Hansens notat efter Alsing Andersens møde med kredsformændene i København og Frederiksberg 7/2 (Boye Hansens arkiv).

overfor tyskerne. Men nu kunne han ikke længere stå for presset. Hedtoft burde gå for landets, for regeringens og for partiets skyld – og for statsministerens skyld – han sad nok så løst endda! – Socialdemokraterne havde aldrig bragt noget offer. Nu var tiden inde! »Går De ikke, bliver ansvaret Deres og Deres partis ... Kan partiet klare det!«

Som skoledrenge der skylder skylden på andre – den sved⁶² – og Scavenius måtte da også senere trække i land og beklage under henvisning til temperamentet. I det hele lod de tre socialdemokrater sig ikke tyre. Således taler den socialdemokratiske tradition om »oprivende scener«, og om et »opgør« hvor H. C. Hansen blev voldsom og forlod mødet i protest, mens Scavenius replicerede med truslen om at demissionere. Selv erklærede Hedtoft helst at ville træde tilbage. Men hensynet til partiet måtte være afgørende – og Stauning havde endnu ikke bedt ham om at gå. Hvortil Scavenius skal have svaret med et tørt »Nå!«.

Hos socialdemokraterne syntes det klart allerede under mødet at udenrigsministeren havde kastet sit lod imod partiføreren, og nu agerede selvstændigt for at få Hedtoft ud – jfr. også februar-talens bemærkning om intrigekomeden Nitouche, og betragtningerne over hvor Renthe-Fink holder op og Scavenius begynder (manus s. 1 og 2).⁶³ Alligevel taler alt for at Hedtoft efter holmgangen i ministeriet var indstillet på at fortsætte kampen, og at han i hvert fald havde Alsing Andersen – og måske også partiledelsen – bag sig endnu onsdag aften, den 5. februar⁶⁴.

Men alt dette skulle ændre sig næste dag.

Partirådet plus de socialdemokratiske ministre mødtes den 6. februar i Rigsdagen kl. 16, og det hedder i protokollen med den ordøkonomi der karakteriserer Oluf Carlsson i disse år at »man drøftede den foreliggende situation«. ⁶⁵ Men fra anden side ved vi at Stauning mødte frem med et brev fra Scavenius, der nu satte trumf på.

Udenrigsministeren holdt dampen oppe – efter kongens demonstration ved gårdsdagens udlevering af torpedobådene: »Dette må høre op, hvad enten det er kongen eller fanden, det drejer sig om, hvis ikke landet skal gå ad helvedet til!«⁶⁶ Heller ikke statsministeren gik ram forbi: Hvis Stauning havde ført en fastere kurs

⁶² Hedtoft refererede bemærkningen da han takkede af i Samarbejdsudvalget 7/2 (se Oluf Pedersens notater i PK IV s. 544).

⁶³ Jfr. også den orientering Als. Andersen gav de københavnske kredsformænd 7/2 (note 61 ovenfor), hvorefter tyskerne 4/2 krævede Hedtoft og H. C. fjernet – »hvilket blev meddelt af Scavenius, der også forlangte deres afgang«. Det hedder sst. at Scavenius havde forsvaret Hedtoft gennem syv måneder, men at han ikke *ville* og ikke kunne mere, og at han opfordrede Hedtoft til at *forsvinde*, hvis han ville gøre Socialdemokratiet og Stauning og Danmark en tjeneste (kursiveringen min).

⁶⁴ Således iflg. ovennævnte orientering, hvorefter der var enighed i partiledelsen om at afvise kravet indtil Scavenius' brev kom på bordet. Det svækker imidlertid udsagnet at Alsing Andersen overfor kredsformændene kan have ønsket at skjule en uenighed i partitoppen. Se diskussionen i det flg.

⁶⁵ *Protokol for Hovedbestyrelse, Forretningsudvalg og Partiråd 6/2 kl. 16*. Partirådet bestod i febr. 1941 af i alt ni mand, nemlig Stauning som repræsentant for de socialdemokratiske ministre, Hartvig Frisch som repræsentant for rigsdagsgruppen, formanden for DsF Laurits Hansen, Hedtoft som forretningsfører, dvs. formand, Als. Andersen i sin egenskab af viceforretningsfører, kassereren C. Klüwer og sekretærerne H. C. Hansen og Oluf Carlsson: hertil chefredaktør H. P. Sørensen fra *Social-Demokraten*.

⁶⁶ Replikken stammer fra ministermødet 6/2 kl. 10; se Halfd. Hendriksens notater – men her fejldateret til 5/2.

og oprådt med virkeligt lederskab havde han i tide kunnet dæmpe Christmas Møller ned, og forhindre de forhold der nu førte til Hedtofts og H. C. Hansens fald + erklærede han senere overfor Gunnar Larsen.⁶⁷

Scavenius havde tidligere på dagen haft et nyt møde med gesandten. Nu lod han dennes angreb gå direkte ind:⁶⁸

»Kære Hr. Statsminister.

Som jeg nævnte i Mødet, kom den tyske Gesandt nu til mig Kl. 11, og det viste sig da, at han kom for at høre om, hvorledes det gaar med Sagen Hedtoft-Hansen/H. C. Hansen.

Jeg gjorde da Hr. von Renthe-Fink bekendt med de Oplysninger, jeg havde modtaget om Hipas Informationstjeneste, gaaende ud paa, at nævnte Kontor har en selvstændig Ledelse – Leder har hidtil været den nu afdøde Folketingsmand Otto Jensen – og vel har en Bestyrelse, bestaaende af Repræsentanter for saavel den politiske som den faglige Bevægelse, ialt en 7-8 Personer – men at der indenfor denne Bestyrelse, der altsaa ikke beskæftiger sig med den daglige Ledelse og derfor havde været ukendt med det inkriminerende Dokument før det forelaa, i hvert Fald ikke kan tillægges de Herrer Hedtoft-Hansen og H. C. Hansen et særligt Ansvar fremfor de øvrige Medlemmer. Under disse Omstændigheder maatte Aktionen mod Hedtoft-Hansen, forekommer det mig, ses under Synsvinklen af de Advarsler, der var modtaget fra tysk Side gennem længere Tid, medens det samme dog vel ikke kunde gælde H. C. Hansen, der nu først nævnes i en saadan Forbindelse.

I sit Gensvar holdt Gesandten imidlertid fast ved, at der maa tillægges Partiets politiske Ledelse, altsaa Partiformanden og Partisekretæren, et særligt Ansvar fremfor de øvrige Medlemmer af Bestyrelsen og det, hvad enten man vil sige, at der foreligger en Forsømmelse, eller man vilde mene, at man havde været berettiget til at vente, at denne politiske Ledelse, omend ikke i Enkeltheder, saa dog i sine almindelig Direktiver havde sørget for, at ikke noget saadant, der i den Grad strider mod Statsministerens Politik, kunde finde Sted. Det var ham derfor ikke muligt, skønt jeg insisterede herpaa flere Gange, at gøre Forskel paa Hedtoft-Hansen og H. C. Hansen. De maatte i Fællesskab bære Ansvar og, vilde han tilføje, Ansvar maatte i sidste Instans ligge hos Statsministeren og Ministeriet ikke mindst under Hensyn til, at man herfra under de sidste Samtaler om Ministeriets Sættelse saa stærkt havde holdt paa, at det var umuligt under Hensyn til Forholdene her i Landet, at den nuværende Statsminister kunde opgive sin Stilling. Men naar saadant var Tilfældet, saa maatte heraf ogsaa følge, at Statsministeren tog Ledelsen, som han havde Ansvar og drog Omsorg for, at de to Herrer, som havde vist sig enten at tolerere eller befordre den omtalte anti-tyske Agitation, nu ogsaa indsaa, at de var blevet en Byrde for det dansk-tyske Forhold og derfor ligesom Hr. Hartvig Frisch, maatte tage Konsekvensen, indseende, at de ikke i den nuværende Situation kunde indtage saa fremskudte Stillinger. Gesandten tilføjede, at han havde overvejet, om han ligesom i Christmas Møller Sagen skulde tilskrive mig en formelig Note i Sagen, men han tilføjede, at dette vilde han jo helst undgaa, hvis det var muligt.

Under denne fornyede Samtale om Sagen med den tyske Gesandt er det altsaa ikke lykkedes ved, hvad jeg har kundet anføre, ej heller ved en Henviisning til det

⁶⁷ Gunnar Larsens dagbog 7/2.

⁶⁸ Scavenius' brev findes i Hedtofts arkiv.

stemningsmæssigt uheldige i denne Aktion at faa Gesandten til at ændre sit Syn paa dette Forhold. Han tilføjede udtrykkeligt, at han haabede, at denne Sag kunde ordnes ligesom i sin Tid Christmas Møller Sagen, idet han maatte mene, at ellers vilde – hvad han kaldte – »eine grössere Auseinandersetzung« blive uundgaelig.

Jeg har ment det rigtigt straks at meddele Dem ovenstaaende.

Med venlig hilsen
Deres hengivne
sign. Erik Scavenius«.

Iflg. talen den 13. februar kom Hedtoft og H. C. Hansen og Alsing Andersen til mødet besluttet på at få partiet til at fortsætte kampen – men brevet fra Scavenius væltede så alle beregninger.⁶⁹ Oplysningen har naturligvis en klar defensorisk karakter, for den skal skubbe ansvaret for nederlaget over på den anden part (dvs. Scavenius og tyskerne), og befri ledelsen for odiet af defaitisme. Men den understøttes af flere forhold. Først og fremmest de mange dementier der i den følgende tid både eksternt og internt hævdede det modsatte – altså den totale enighed omkring beslutningen.⁷⁰ Men også den bitterhed mod Staunings passivitet der lyser ud af talen når man kender dens forarbejder.⁷¹ Ejendommeligt forekommer det også at de tre først fik kendskab til Scavenius' brev under selve mødet. Det kan have sin forklaring deri, at Stauning modtog skrivelsen umiddelbart forinden – men det må i alle tilfælde have virket pinligt overraskende – næsten »kupagtigt«, og uddybet frustrationen.⁷²

⁶⁹ Se videre s. 257. I det oprindelige udkast til talen hedder det: »Da vi gik til partirådsmøde den 6. ds. meddelte Alsing Andersen mig, at han ville foreslå ...«, derefter rettet til: »... Alsing Andersen, H. C. Hansen og jeg enige om at foreslå ...«. Skyldes ændringen ønsket om at neddæmpe Als. Andersens rolle i en skuffelse over at denne ikke levede op til forventningen? I et brev til Hartvig Frisch, der var hans ven og fortrolige, skriver Hedtoft 31/7 – efter at tyskerne havde genoptaget offensiven imod ham: »Jeg har desværre intet hørt fra Stauning og til Als. har jeg blot sagt, at jeg ønsker denne sag behandlet af partiledelsen, og at jeg naturligvis vil rette mig efter dens beslutning« (Frischs arkiv).

⁷⁰ Se f.eks. Hedtofts tale (nedenfor s. 256), hvor det indledningsvis hedder: »Det er mig magtpåliggende at få understreget at der, ikke i partiledelsen har været uenighed om det skete« – oprindeligt det kraftigere »nogen uenighed«; se også H. P. Hansen i *Vestsjællands Socialdemokrat* 8/2 (nedenfor s. 250); hertil manus. til tale holdt af Hedtoft i valgkredsen 1/2.42: »Det er ikke rigtigt, at jeg eller forh. partisekretær H. C. Hansen har været uenige med partiets ledelse – er desavoueret af denne – repræsenterer en anden politisk retning end partiledelsen, eller slikt – alt dette er for at sige det rent ud, Molbo-historier og intet andet«. Hertil udtalelse fra fællesbestyrelsen i 15. kreds, sommer 1941, hvorefter Hedtoft på et møde i kredsen 15/2 »afgav en detaljeret beretning om årsagerne til at han i bedste forståelse med Socialdemokratiets ledelse i februar måned dette år havde måttet træde tilbage ...« (Kopi i Boye Hansens arkiv).

⁷¹ Der henvises generelt til s. 267. Således hedder det i det oprindelige udkast: »Jeg opfordrer alle til at samles om Stauning, hvis udholdenhed, ro og mod til at tage alle situationer – også den sidste – har fyldt os med beundring ...«, rettet til »... hvis udholdenhed og ro til at tage alle situationer så ofte har fyldt os med tryghed«. En tilføjelse »trofasthed« foran »udholdenhed, ro og mod« er senere streget ud.

⁷² I den samlede redegørelse for sagen som Hedtoft senere dupliserede og sendte ud hedder det at Stauning modtog brevet »umiddelbart før Partirådet«. Af talen fremgår det ikke hvornår meddelelsen kom – kun at Hedtoft m.fl. først fik kendskab til den under mødet. At brevet først skulle være nået frem

Omfanget af drøftelsen i Partirådet kender vi ikke, og vi ved heller ikke hvem der sagde hvad. Men vi kender nogle af elementerne i diskussionen; Således frygten for Staunings – og dermed regeringens – stilling, og frygten for at fremkalde en ny storpolitisk krise (jvf. gesandstens trusler). Hertil erkendelsen af at hovedslaget var slået – og principperne tabt på Christmas Møller. Og endelig forhåbningerne om at man ved at bøje af dog kunne sikre rigsdagsmandatet og dermed beholde Hedtoft i beslutningsapparatet – et argument, der også blev afgørende for at man opgav kampen for H. C. Hansen.⁷³

Hvilken stilling Hedtoft indtog – ved vi som sagt ikke. Men noget kunne tyde på at han (og H. C. Hansen) har følt sig isoleret med et ønske om at kæmpe videre – trods alt.⁷⁴ Afgørende blev imidlertid Partirådets og ministrenes uvilje imod at tage en konflikt på sagen, og dermed den afsluttende og enstemmige beslutning om at partilederen og partisekretæren måtte gå.

Næste dag godkendtes eksekutionen i forretningsudvalget, og Alsing Andersen konstitueredes som formand (forretningsfører). Samtidig besluttedes det at indkalde hovedbestyrelsen og kredsformændene til et informationsmøde i begyndelsen af næste uge – den forsamling der blev rammen om talen den 13. februar.⁷⁵

Tilbage på partikontoret konciperede Hedtoft meddelelsen til Ritzau, der stod at læse i pressen næste dag, den 8. februar. Den konstaterede kort at han og H. C. Hansen var trådt tilbage, og Alsing Andersen konstitueret. Men ellers intet som helst om baggrunden herfor.⁷⁶

»Forretningsfører for Socialdemokratisk Forbund i Danmark, Folketingsmand Hans Hedtoft-Hansen er i Dag traadt tilbage som Forretningsfører for Socialdemokratisk Forbund og er samtidig udtraadt af Rigsdagens Samarbejdsudvalg.

Samtidig er Folketingsmand H. C. Hansen traadt tilbage fra sin Stilling som Partisekretær i Socialdemokratiet.

Paa et Møde i dag har Socialdemokratiets Ledelse konstitueret Folketingsmand Als. Andersen som Forretningsfører for Socialdemokratiet«.

under mødet – som påstået af Outze (bd. 2 s. 306) – kan lades ude af betragtning, men gør naturligvis ikke billedet af den scavenianske pression mindre! Iflg. brevet fandt samtalen med v. Renthe-Fink sted fra kl. 11. Meddelelsen kan således tidligst være nået frem til statsministeren efter middag. I alle tilfælde har der ikke været megen tid at løbe på.

⁷³ Jvf. talen hvori det hedder: »I Partirådets drøftelser blev det nævnt, at man burde gøre et forsøg på at redde partisekretær H. C. Hansen. Det skete ikke, da der fra ministeriel side blev udtalt frygt for, at det kunne medføre øgede tyske krav m.h.t. mig, f.eks. udvidelse af det tyske krav til også at omfatte nedlæggelse af mit rigsdagsmandat«. Hvad forstås der ved det kryptiske udtryk »ministeriel side«? Stauning? Scavenius? eller bare de socialdemokratiske ministre?

⁷⁴ I talen hedder det med en senere tilføjelse i opregningen af argumenterne for at bøje af: »... og da endelig både partirådet og vore socialdemokratiske ministre frarådede at tage noget brud på denne sag ...«.

⁷⁵ *Protokol for Hovedbestyrelse, Forretningsudvalg og Partiråd 7/2 kl. 15.* Samme dag kl. 19 meddelte Hedtoft i DsF's forretningsudvalg at han var fratrukket som formand (*De samvirkende Fagforbunds Forhandlingsprotokol 20/8.40 til januar 1943*).

I *rigsdagsgruppens protokol* hedder det kort 6/2 at Hedtoft gav »oplysninger om en henvendelse ang. ham selv og H. C. Hansen«, og 7/2 at han gav »yderligere oplysninger om henvendelsen«.

⁷⁶ Koncept i Hedtofts arkiv.

Meddelelsen fik i Udenrigsministeriet den besked med på vejen at den ikke måtte kommenteres og ikke bringes i stor opsætning – og den parole blev fulgt af den socialdemokratiske presse næste dag.⁷⁷ Her og der kunne man supplere med en hyldest til den afgåede partiformand og sekretær – men det skete uden kommentarer i øvrigt. Alene *Vestsjællands Socialdemokrat*, der havde rigsdagsgruppens formand, H. P. Hansen, som redaktør, bragte spørgsmålet op i lederspalten, og fremhævede under overskriften »Vort partis mænd« at skiftet var sket uden uoverensstemmelse i toppen.⁷⁸ Åbenbart verserede der allerede rygter om det modsatte.

Et cirkulære der formidlede nyheden til partiforeningerne, holdt sig tilsvarende til de ydre konstaterbare fakta, og fungerede først og fremmest som Hedtofts og H. C.'s varmhjertede afsked og tak til kammeraterne.⁷⁹

Resten var tavshed.

Det er oplagt at de officielle dementier ikke i sig selv indicerer en modsætning mellem Hedtoft og den øvrige partiledelse; for informationsstoppet måtte naturligvis henlede opmærksomheden mod netop dette punkt. Men dementierne støttes af flere andre udsagn. Selv afslørede den fæmælte Stauning aldrig noget – hvis man da ikke skal tolke den store tale i Studenterforeningen en måned senere, den 8. marts, som et indirekte spark til Hedtoft og oppositionen. Heller ikke Hedtoft skilte sig nogensinde åbent med sin skuffelse, men det var vel reminiscenser heraf når han mange år senere kunne karakterisere Stauning som en politiker der i besættelsesforholdet var uden dybere linje – en hård dom over en mand som landets statsminister skyldte hele sin karriere.⁸⁰ Tættere gik Hedtoft da han i sommeren 1941 betroede fru rigspolitichef Thune Jacobsen at hans fratræden havde gjort ham mistroisk og betænkelig overfor alle, *deriblandt flere han gennem år havde arbejdet sammen med* (fremhævelsen min). Og Allan Vougt var i hvertfald helt direkte da han efter et besøg i København i marts rapporterede tilbage til den svenske statsminister at skiftet havde ført til en vis isolering af Stauning, fordi Hedtoft var den han helst betroede sig til, og at det »i viss mån rubbat det ömsesidiga förtroendet« mellem de to.⁸¹

⁷⁷ UM ad 109 I 1, bilagspakke 1.

⁷⁸ Udklip i Hedtofts arkiv. Se også her de mange udklip fra svensk presse, der debatterede sagen bredt.

⁷⁹ Hedtofts arkiv.

⁸⁰ Hedtoft i brev til Bertold 7/3.49 efter at have læst dennes biografi af Buhl: »En vigtig ting savnes, men det kan vel ikke skrives, nemlig at det var Buhl, der gennem hele perioden fra 1940-42 som en bulldog bed sig fast i Scavenius og bremsede ham.. Stauning var i virkeligheden i disse spørgsmål uden dybere linje ...« (Personsager: Buhl, i ABA).

Manuskriptet til Staunings tale i Studenterforeningen, »Tidens politiske opgaver«, findes i hans arkiv (ABA); et uddrag er aftrykt i *Besættelsestidens Fakta 1 s. 179 f.*

⁸¹ Rapport af 7/4.41 vedr. besøg i København 28.-30/3.41. For Hedtofts brev til fru Thune Jacobsen se nedenfor note 109.

I et brev til Christmas Møller af 6/3.45 (både i Christmas Møllers og Vougt's arkiver, håndskrevet koncept i Hedtofts arkiv, kasse 28) erindrer Hedtoft om den fælles »arbejdsløshed« – »som trods alt var en god tid for os, selv om vi mange gange var bitre.«

Efter færdiggørelsen af manuskriptet er jeg under gennemgangen af landsretssagfører Carl Madsens arkiv (Kgl. Bibliotek) stødt på en rapport af den tyske socialdemokratiske emigrant Kurt Wurbs til det tyske efterretningsvæsen, Abwehr, dateret 30.4.41 (original i Deutsches Zentralarchiv, Potsdam).

Følelsen af at være blevet svigtet af ledelsen – og her naturligvis i en særlig grad af Stauning, hvis politiske liv Hedtoft havde været blandt de forreste til at redde i december – er en anden vigtig forudsætning bag budskabet i februar. Thi kritikken af partiet for ikke at have villet konflikte på spørgsmålet formåede Hedtoft ikke at holde nede. Den sprængte sig flere steder igennem overfladen, og lånte talen dens særlige farve af opposition og protest.

I dagene efter Ritzau-meddelelsen begyndte Hedtoft så at forberede sig på afskeden med tillidsmændene – en opgave han gik til med hele sin sikre sans for perspektivet i situationen og for sin egen historiske rolle heri. Undersøgelsen har i det foregående forsøgt at pejle sig ind på nogle af de faktorer der blev styrende for arbejdsprocessen. Men nævnes bør endnu to forhold der fik betydning for opladningen til den store sortie: Således fortsatte tyskerne presset på eksformanden, og fastholdt dermed usikkerheden omkring hans person – samtidig med at en ny part nu meldte sig i konflikten, de menige partikadrer, der i en storstilet sympatiaktion gav Hedtoft netop den opbakning han indtil da havde savnet.

Gesandten stillede sig nemlig ikke tilfreds med partibeslutningen den 7., men krævede allerede dagen efter Hedtoft fjernet *også* fra De samvirkende Fagforbunds forretningsudvalg.⁸² Hans antityske holdning havde kompromitteret ham for altid, og Berlin ville ikke forstå om man fortsat gav ham en politisk indflydelse. Det stemte heller ikke overens med Staunings forståelseslinje – erklærede v. Renthe-Fink da han den 10. februar fulgte pressionen op. »Det faktum at Hedtoft Hansen i den sidste tid som formand for Socialdemokratiet havde tolereret propagandaorganisationens antityske arbejde sagde tilstrækkeligt om, hvor han havde fundet sit ståsted. Han burde for længst have trukket sig ud af det politiske liv«. Scavenius rapporterede tilbage til Stauning – og sagde så klart fra.⁸³ Den 11. februar fik han

Wurbs arbejdede som funktionær på partikontoret i Rosenørns Allé, og hans rapporter med referater af samtaler med partispidserne findes for perioden april 1941-febr. 1942 i ovennævnte arkiv (journalnr. 1161), for perioden marts-september 1943 i det såkaldte Alexandria-arkiv i RA, Danica 1069: Sp. 12.

I rapporten af 30.4.41 taler Wurbs om en dyb krise mellem Stauning og Als. Andersen på den ene side og oppositionen anført af Frisch og Hedtoft på den anden – *men opstået som følge af talen i Studenterforeningen*. Wurbs nævner (på anden hånd) et ophidset møde i Frischs hjem, hvor oppositionen anklagede Stauning for hans »ubetingte Anlehnung an Deutschland«, mens denne replicerede, »dass die beiden Hauptopponenten Frisch und Hedtoft Hansen vermutlich anders reden würden, wenn sie in ihren alten Ämtern sässen«. Resultatet blev, »dass die Freundschaft zwischen dem Alten und Hedtoft stark abgekühlt ist, und die familiäre Besuche kaum mehr wie ehemals fortgesetzt werden dürfen. Dafür ist das Bündnis zwischen dem Alten und Alsing umso enger geworden«.

Wurbs hævdede efter krigen at han i virkeligheden havde optrådt som dobbeltagent, og at mange af de refererede samtaler var opdagede. Tilsyneladende holdt man hånden over ham, og han blev i al hemmelighed lodset over grænsen af det danske efterretningsvæsen i 1945. Det skal da også siges at hans oplysninger generelt er lidet håndfaste, og ikke afdækker sensationer. En kritisk analyse af hele Wurbs rapportering forestår før kilden kan nyttiggøres for forskningen.

Hvad angår Wurbs' udsagn af 30.4. turde det være oplagt, at et brud efter Studenterforeningstalen i marts ikke forhindrer antagelsen af en nedkøling allerede forinden, i februar.

⁸² Se her og for det flg. skriv. fra v. Renthe-Fink til Scavenius af 10/2 i UM ad 120 G 47.

⁸³ Se skriv. fra Scavenius til v. Renthe-Fink af 12/2, trykt i Parl. Komm. IV s. 169 f.; hertil Gunnar Larsens dagbog 11/2; ministerprotokollen 11/2.

ministermødets velsignelse til at afvise spørgsmålet som et internt partianliggende, og til at belære tyskerne om ikke at skaffe danskerne flere martyrer end nødvendigt – et djærvt og modigt svar, der naturligt nok senere blev udenrigsministerens eneste dokumentariske bidrag til »Hedtoft-Hansen-sagen«.⁸⁴ Resultatet blev da også at gesandten lagde spørgsmålet på hylden med henblik på en anden god gang – men dette har næppe stået den danske side klart inden den 13. februar.

Samtidig lukkede Ritzau-meddelelsen den 8. februar naturligvis ikke munden på partimedlemmerne. Tværtimod blev reaktionen som ventet overmåde kraftig. Mange kredse holdt ekstraordinære bestyrelsesmøder allerede den 8. om aftenen, og i de nærmeste dage strømmede det ind med hilsener og blomster og kondolencer til Hedtoft og H. C. Telefonen stod ikke stille på formandskontoret, hvor folk ringede op for at få en forklaring og udtrykke sympati. Således nævner Hedtoft senere omkring 70 henvendelser umiddelbart efter RB-meddelelsen, med ønsker om at få ham ud som taler – hvad han dog afviste.⁸⁵

Både Hedtoft og H. C. Hansen har gemt deres post fra disse bevægede dage. For Hedtofts vedkommende drejer det sig om en smuk bunke af breve og telegrammer og visitkort, hvoraf ialt 38 er dateret før den 13.2.⁸⁶ Vi finder tilkendegivelser fra foreningerne og redaktionerne, fra klubber og fra enkeltpersoner – høj som lav. De fleste har karakter af hilsen og håndslag med ønsket om snarest at se de udstødte på broen igen, men andre går tættere på: Orlogskaptajn Kai Hammerich kondolerer og gratulerer: »Jo, for man er jo både taknemmelig og bæret hver gang en af dem vi stoler på må vige...«. Thomas B. Hjejle, direktør for Filminstituttet, og en af partiets kulturmedarbejdere, skriver sin hilsen med »fortvivlelse i hjertet ved tanken om, hvad fremtiden skal bringe, når vi ikke mere tør have mænd som Dem i spidsen«. Og den gamle arbejderdigter Oskar Hansen slutter med et »vig ikke!« Fra bestyrelsen i Haderslev hedder det at Hedtofts fratreden »rammer som et tordenbrag«, og at »harmen var meget stor«, men at Hedtoft nu er »optaget i æresstanden« – mens DsU i Brønshøj udtrykker »forbitrelse over det skamløse brud på indgået aftale om ikke-indblanding i vore indre forhold – og frygter det værste efter i flere tilfælde at have set denne »bid for bid« politik praktiseret... Følelsesmæssigt var vi i går i afdelingen indstillet på at foretage os noget, nu var bægeret fuldt«.

En hilsen af en ganske særlig betydning kom fra den nyslåede sagførerfuldmægtig, John Christmas Møller.

Som omtalt havde Hedtoft brudt en lanse for Christmas i januar – da også denne følte sig ofret for statsræsonen, og forrådt af sine nærmeste medarbejdere. Og da Hedtoft selv kom i søgelyset fulgte Christmas Møller udviklingen nøje fra

⁸⁴ Også aftrykt i Erik Scavenius: *Forhandlingspolitikken under Besættelsen* (1948) s. 102 f.

⁸⁵ Oplyst af Hedtoft i brev til Stauning af 4/7.41 i forb. med det nye tyske angreb i juli 1941 (Hedtofts arkiv).

⁸⁶ Hedtofts arkiv og H. C. Hansens arkiv, kasse 19. Bestyrelsen i 15. kreds behandlede sagen den 10. februar, hvor man iflg. protokollen tog oplysningerne til efterretning. Iflg. notat i Boye Hansens arkiv indkaldtes til ekstraordinært bestyrelsesmøde 15/2. »H.s ønske – festligt – Ella med«!

exilet. Det fælles tryk førte dem sammen i et *Wahlverwandschaft*, som Hedtoft senere talte med megen varme om, og som i høsten 1941 krydsede det grå felt mellem den legale og den illegale verden. Men venskabet – således opfattedes det i hvert fald af den generøse Hedtoft, Christmas Møller havde vist aldrig venner i dette ords sande betydning – var af ældre dato. I hvert fald siden besættelsen kom de to familjer sammen – ofte suppleret med familjerne Hartvig Frisch og H. P. Sørensen – to andre politiske dissidenter. Da Christmas Møller blev tvunget tilbage som handelsminister, gav Hedtoft hilsen og håndslag med et: »Meget kan vi miste, fordi det tages fra os, men retten til at skænke andre sit venskab bevarer vi dog«. Nu, den 9. februar, kvitterede Christmas: »Jeg er ikke ked af det for din skyld – for din tid skal nok komme – men, jeg er vred over at man bliver ved med at give efter – og anser det for en afgjort fejl. Jeg siger dig tak for den tid, vi har haft sammen – og jeg håber meget, at vi kan mødes og drøfte problemerne – og lidt indflydelse kan vi forhåbentlig begge have alligevel. Du kan se tilbage på en smuk indsats i den tid, du var nr. 1 – og den danner en god baggrund for den gerning, du stadig skal øve. Jeg er overbevist om, at vi snart mødes på kamppladsen igen...«.

Tænkte Christmas Møller her på en eller anden form for fælles protest – eller nej-politik – det der flere år senere motiverede hans opfordring til Hedtoft om at slutte op bag De frie Danske i London? Hvis dette er tilfældet blev han i hvert fald skuffet. For – som også talen skulle vise – billigede Hedtoft ikke Christmas Møllers konfrontationslinje, og flugten bare femten måneder senere skulle for resten af krigen skille de to kampfæller afgørende ad i konception og midler.⁸⁷ Men i situationen, i januar 1941, var brevet et skulderklap der varmede og gjorde stærk.

Man må tro at vi med de bevarede solidaritetserklæringer kun har indfanget en mindre del af den bølge af medfølelse og indignation og protest der slog sammen om Hedtoft i disse dage, og som er så vigtig for at forstå baggrunden for hans optræden den 13. februar. For reaktionerne udefra måtte styrke hans ego og hans selvfølelse, og befæste det personlige moment i sagen. De måtte også legitimere bitterheden og skuffelsen, og de måtte først som sidst styrke og aktivere Hedtofts egen protestholdning over det skete. Men samtidig måtte stemningerne også advare partiføreren imod at slippe de bundne kræfter løs. Den politiske taktik krævede her en balancegang – som den store tale den 13. bl.a. skulle løse.

⁸⁷ I Christmas M.s dagbøger kan man følge hans kontakter med Hedtoft igennem 1941 (se 11/1, 29/1 og 30/1, 7/2 og 12/2.41; se også kontakterne fremover 15/3, 26/3, 21/6, 22/7 og 24/7 samt 19/11.41). I det tidligere citerede brev fra Hedtoft til Christmas Møller af 6/3.45 genkalder Hedtoft »de mange strålende timer, vi havde sammen i vor »arbejdsløshedsperiode«.« Han karakteriserer indledningsvis brevet som »personligt og skrevet som ven kun skriver til ven«, og slutter med håbet om at venskabet »uanset eventuelle meningsforskelle aldrig ændres« (se note 81). Se videre note 123 for omstændighederne bag Londons invitation til Christmas M. og Hedtoft i 1941. Opfordringen til Hedtoft om at komme til London findes i et aldrig afsendt brev af 4/1.44 (Christmas M.s arkiv, kasse 17). Se sst. og kasse 7 for den øvrige korrespondance; hertil Hedtofts arkiv, kasse 28 og 39. Om sammenkomsterne mellem de to og Frisch og H. P. Sørensen, se artikel af Frisch i *Bogen om Christmas Møller (1948)* s. 320. For Christmas' generelle holdning til besættelsespolitikken, se f.eks. Nissen, anf. arb. s. 38 og 426 ff.

Talen den 13. februar

Hovedbestyrelsen, rigsdagsgruppen og kredsformændene mødtes i Rigsdagens fællessal, torsdag den 13. februar kl. 15. Har alle de indkaldte været til stede talte forsamlingen mellem 2- og 300 deltagere.⁸⁸

Dagsordenen indeholder i alt tre punkter, nemlig 1) Staunings redegørelse for »den almindelige politiske udvikling og den nuværende situation« – og i tilknytning hertil Hedtofts beretning for hans og H. C. Hansens tilbagetræden; 2) det forestående kommunevalg, og 3) beretning om forhandlingerne med de militære – det initiativ der senere førte til »Folk og Værn«.

Alsing Andersen bød velkommen, og folketingsmand Frederik Andersen fra Kalundborg og overborgmester Viggo Christensen valgtes til dirigenter – første med henblik på hovedforhandlingen, sidste for punkterne to og tre. Disse skal ikke diskuteres her.

Derpå fik Thorvald Stauning ordet.

Hans tale blev status over de dansk-tyske relationer fra besættelsen den 9. april 1940 frem til den politiske afspænding efter Nytårskrisen. Hedtofts og H. C. Hansens fratreden omtales kun kort som en sag blandt andre – og henvisning til at den ville blive behandlet senere.

Denne, den gamle arbejderførers sidste store politiske tale til en socialdemokratisk top-forsamling, har tidligere kun været kendt gennem et kort referat af Poul Hansen, der betoner dens defensive og pessimistiske udgangstone, og bevidst sætter den op imod Hans Hedtofts. »Han så udelukkende det [nationale samarbejde] i lyset af muligheden for at bremse den fremmede og nazistiske indflydelse så stærkt, at man kunne komme igennem uden brud«, hedder det i *En Bygning vi rejser*. Det er et billede som originalmanuskriptet i Staunings arkiv nu kan bekræfte og uddybe.⁸⁹

Stauning tog udgangspunktet i det tyske tilsagn den 9. april og bestræbelserne på at opretholde dansk forvaltning. Der havde været mange forskellige krav. De havde voldt store vanskeligheder, og man havde først forsøgt at slippe udenom, men måtte så til sidst imødekomme. Målet var at vinde tid, og at undgå en åben konflikt, der kunne føre til en udvikling som den man så i Norge. Forsvarsmidlet var her den nationale samling, der overfor tyskerne skulle demonstrere hvem der havde den politiske magt i landet, og som også havde bremset de nazistiske kupforsøg. Kongen var blevet trukket stærkere ind i politikken end tidligere. Men det havde sine praktiske grunde, fordi kongen var den alvorligste hindring for bestræbelserne på at vælte det parlamentariske system. Kongen havde da også erklæret ikke at ville handle udenom Rigsdagen, og havde foreløbigt holdt stand imod alle anslag – senest henvendelsen fra *de ni*.⁹⁰ Desværre betød regeringsæn-

⁸⁸ Se for det flg. det barberede referat i *Protokol for Hovedbestyrelse, Forretningsudvalg og Partiråd*; hertil samtale med E. Boye Hansen.

⁸⁹ Staunings arkiv, kasse 45, læg. 10. Manuskriptet består af i alt 10 folioark med Staunings stikord, at dømme efter Poul Hansens ref. i *En bygning vi rejser III s. 178* har han ikke haft kendskab til Staunings manus., men har benyttet egne notater.

⁹⁰ Der tænkes på den såkaldte »Højgaard-kreds« henv. til kongen 14/11.40 om afskedigelse af min. Stauning.

dringen i juli en svækkelse. Stauning havde erkendt det den gang, og udviklingen efter den 8. juli havde givet ham ret. Navnlig var det en stor fejl at så mange – herunder også mange socialdemokrater – havde ivret for at få Munch væk.

Om de tyske krav erklærede Stauning at man havde protesteret og forsøgt at forhale – og heller ikke uden held. Han nævnte en række af kravene: afleveringen af antiluftskytset og torpedobådene, minestrygningen, mødeforbudets ophævelse, lukningen af *Demokraten*, den skærpede presselov og Ørum-loven – og senest angrebene på Christmas Møller, Hedtoft og H.C. Hansen. Om Christmas forklarede han at denne var blevet advaret flere gange, men at han havde fortsat sine ukloge taler, der ophidsede tyskerne og skadede landets interesser. Om Hedtoft kunne han berette at denne allerede i sommeren var blevet erklæret for en belastning, men at han, dvs. Stauning, havde afvist og krævet dokumentation. Efter måneder med løbende anklager kom så pressemeddelelsen, der blev tyskernes afgørende bevis. Sagen fremstilledes kort og neutralt. Hvad Stauning ellers har ment gemte han for sig selv.

Nytårskrisen stod sidst på programmet. Stauning gennemgik den fase for fase, først presset mod statsministeren – der blev afvist – og senere, i januar, kravet om en ændring af ministeriet – der også var blevet stoppet. »Jeg har sagt – de måtte selv ordne omdannelsen – jeg vil ikke –!« Det hele var således endt med et tysk tilbageslag – og »nu er tilbageslaget meddelt os!«

Men et positivt samarbejde var fortsat et krav og fortsat en nødvendighed. Det viste senest motorvejsprojektet på Lolland:

»Vort Liv er kun muligt i Samarbejde med Tyskland – vi skal bestandig leve som Naboer til Tyskland – Vi faar Tyskland som Aftager og som Leverandør – og vi maa være forberedt på Udenrigs- og Militærpolitisk Samarbejde –«

Til gengæld kunne man så håbe på at bevare den indre selvstændighed. Formanden for Dansk-tysk Forening, generaldirektør Knutzen var netop vendt hjem fra Berlin med dette løfte, og med besked om at aktionen mod ministeriet var afblæst. I øjeblikket var luften mild.

Og Stauning sluttede:

»Se saaledes former Livet sig – men der er kun én Mulighed – *holde ud*, tage tilfælde efter tilfælde – saavidt muligt undgaa den store Konflikt – Krigen [har] varet 1½ aar – kan ikke vedblive.

Vi maa altsaa søge at *durchhalten*.

Modgang – maaske Storm –

Men holde ud og holde sammen«.

Budskabet var klart og entydigt – og trækker en klar linje til Studenterforeningstalen bare en måned senere: Krigen kunne ikke vare evigt. Derfor gjaldt det om at vinde tid til at fastholde dansk administration, og undgå konflikter der kunne føre ud i »norske tilstande«. Til gengæld måtte man så indstille sig på et positivt

samarbejde med Tyskland – evt. også hvis kravene berørte det udenrigspolitiske og militærpolitiske område.

Talen hilstes med stærkt bifald, hedder det i protokollen. Og forsamlingen udråbte et leve for regeringen.

Hans Hedtoft fik derpå ordet.

Han indledte med en kort gennemgang af selve sagsforløbet – som ikke er bevaret i dag, men som formentlig centrerede omkring forhandlingerne med udenrigsministeren.⁹¹ Derefter tog han fat på hovedstykket.

Manuskriptet er trykt nedenfor *in toto*, med den oprindelige version i venstre spalte, og den endelige i højre – således at justeringerne er markeret ved *kursivering*. Mindre væsentlige ændringer motiveret af sproglige eller stilistiske hensyn er ikke medtaget. Det ville kun forvirre. Den superkritiske læser må gå til originalen i Hedtofts arkiv. Understregninger i manuskriptet er kun angivet i venstre spalte.

[Side 1] »Jeg har nu givet en Skildring af Begivenhederne i den Rækkefølge, de er indtruffet, og de Grunde, der har foreligget for os og Partiledelsen til det foretagne Skridt. Da jeg baade af personlige Henvendelser, Breve og paa anden Maade ved, at det er diskuteret om det skete var nødvendig, vil jeg føje et Par Ord til. Det er mig magtpaaliggende at faa understreget, at der ikke i Partiledelsen har været nogen Uenighed om det skete. Baade H.C. Hansen og jeg var efter Partiraadets Drøftelser den 6. Februar, hvori ogsaa de 4 socialdemokratiske Ministre deltog, indforstaaet med, at vi maatte træde tilbage. Jeg var indforstaaet af flere Grunde: Af vor Samtale med Udenrigsminister Scavenius den 5. Februar, fremgik det klart, at Udenrigsministeren personlig havde ladet mig falde allerede efter den tyske Gesandt Renthe-Finks første Henvendelse. I hans Brev til Statsminister Stauning den 6. Februar siges det, og det er utvivlsomt

»Jeg har nu givet en Skildring af Begivenhederne i den Rækkefølge, de er indtruffet, og de Grunde, der har foreligget for *Partiledelsen* til det foretagne Skridt. Da jeg baade af personlige Henvendelser, Breve og paa anden Maade ved, at det er diskuteret om *vor Tilbagetræden* var rigtig, vil jeg føje et Par Ord til. Det er mig magtpaaliggende at faa understreget, at der ikke i Partiledelsen har været *Uenighed* om det skete. Baade H.C. Hansen og jeg *erklærede os* efter Partiraadets Drøftelser den 6. Februar, hvori ogsaa de 4 socialdemokratiske Ministre deltog, *indforstaaet med, at maatte* træde tilbage. Jeg var indforstaaet af flere Grunde: Af vor Samtale med Udenrigsminister Scavenius den 5. Februar, fremgik det klart, at Udenrigsministeren personlig havde ladet mig falde allerede efter den tyske Gesandt Renthe-Finks første Henvendelse. I hans Brev til Statsminister Stauning den 5. Februar siges det, og det er utvivlsomt rigtigt, at han overfor

⁹¹ Der tænkes på en sagsfremstilling svarende til det »fortrolige« duplikat på 8 sider som Hedtoft efter sin fratreden sendte til en indviet kreds som orientering, bl.a. til rigspolitichefen og kabinetssekretæren, og som indeholdt hans og H. C. Hansens korrespondance med Scavenius og dennes brev til Stauning (Hedtofts arkiv).

rigtigt, at han overfor R.F. har henvist til det urimelige i at »slagte« mig for nogle Pressemeddelelser, jeg intet formelt Ansvar havde for; men det reelle i Sagen er, at E. Sc. i Samtalen med os udtrykkelig sagde, at han ikke mere kunde staa for Tyskernes Pres angaaende min Person, og at jeg – efter E. Sc.s Mening – burde gaa. Enhver vil forstaa, hvad det betyder, at Udenrigsministeren paa Forhaand indtager et saadant Standpunkt. Dog vil jeg gerne oplyse, at paa Sagens daværende Stadie, var det ikke givet, at Partiledelsen uden videre vilde have kapituleret. Da vi gik til Partiraadsmødet den 6. ds., meddelte Alsing Andersen mig, at han ville foreslaa, at baade Partiets og De samvirkende Fagforbunds Forretningsudvalg skulde protestere overfor Scavenius og nægte at bøje os. Først paa selve Mødet fik vi gennem Scavenius' Brev til Stauning Underretning om R.F.s sidste Henvendelse. Den var jo alvorlig, fordi den viste, 1) at R.F. paa ren Jesuiter-Maner simpelthen ser bort fra, at vi (H.C. og jeg) notorisk intet Ansvar havde for [side 2] Pressemeddelelserne, 2) at R.F. sluttelig gør Stauning og Ministeriet ansvarlig og endda er fræk nok til at sige, at Prisen for Staunings fortsatte Forbliven som Statsminister maa være, at han personlig hindrer slig bemeldte »tyskfjendtlige Virksomhed«, d.v.s. hindrer at danske Arbejderrepræsentanter faar Viden om, hvad frie, her i Landet fuldt legitime, svenske Blade skriver om Danmark og Norge. Skrivelsen siger jo ordret, at det var Statsministerens Pligt at drage Omsorg for, at de to Herrer, H.C. Hansen og mig, indser, at de var blevet en Byrde for det dansk-tyske Forhold og maatte forsvinde. Hvor

R.F. har henvist til det urimelige i at »slagte« mig for nogle Pressemeddelelser, jeg intet formelt Ansvar havde for; men det reelle i Sagen er, at E. Sc. i Samtalen med os udtrykkelig sagde, at han ikke mere kunde staa for Tyskernes Pres angaaende min Person, og at jeg – efter E. Sc.s Mening – burde gaa. Enhver vil forstaa, hvad det betyder, at Udenrigsministeren paa Forhaand indtager et saadant Standpunkt. Dog vil jeg gerne oplyse, at paa Sagens daværende Stadie, var det ikke givet, at Partiledelsen uden videre vilde have kapituleret. Da vi gik til Partiraadsmødet den 6. ds. *var Alsing Andersen, H.C. Hansen og jeg enige om at foreslaa, at baade Partiets og De samvirkende Fagforbunds Forretningsudvalg skulde protestere overfor Scavenius og nægte at bøje os. Først paa selve Mødet fik vi gennem Scavenius' Brev til Stauning Underretning om R.F.s sidste Henvendelse. Den var jo alvorlig, fordi den viste, 1) at R.F. paa ren Jesuiter-Maner simpelthen ser bort fra, at vi (H.C. og jeg) notorisk intet formelt Ansvar havde for Pressemeddelelserne, 2) at R.F. sluttelig gør Stauning og Ministeriet ansvarlig og endda er fræk nok til at sige, at Prisen for Staunings fortsatte Forbliven som Statsminister maa være, at han personlig hindrer min »tyskfjendtlige Virksomhed«, d.v.s. hindrer at danske Arbejderrepræsentanter faar Viden om, hvad frie, her i Landet fuldt legitime, svenske Blade skriver om Danmark og Norge. Skrivelsen siger jo ordret, at det var Statsministerens Pligt at drage Omsorg for, at de to Herrer, H.C. Hansen og mig, indser, at de var blevet en Byrde for det dansk-tyske Forhold og maatte forsvinde. Hvor meget, der i denne*

meget, der i denne Version er R.F.s og hvor meget E. Sc.s, ved jeg ikke, men efter vor sidste Samtale med E. Sc., tør jeg godt minde om Visen fra Nitouche, hvor Celestin er Floridor og Floridor er Celestin.

Da R.F. sluttelig siger til E. Sc., at han helst vil undgaa en Note, hvis det er muligt, og at et større Opgør med den tyske Rigsregering er uundgaaeligt, saafremt vi ikke forsvandt, forstaar enhver sikkert vor Stilling.

Man maa ogsaa betænke en Ting til: Var det kommet til Konflikt paa vore Personer, var Socialdemokratiet blot blevet isoleret af de borgerlige Partier. Ikke fordi vi (H.C. og jeg) i og for sig var mere vel eller ilde ansete end andre Socialdemokrater, men fordi vi aabent maatte sige, at Socialdemokratiet efter Partiernes Stilling (— ogsaa de Konservatives) overfor Christmas Møller ikke havde nogen som helst moralsk Ret til at stille Krav til andre Partier angaaende Beskyttelse af vore Tillidsmænd.

Endnu et Punkt vil jeg nævne: I Partiraadets Drøftelser blev det nævnt, at man burde gøre et Forsøg paa at redde Partisekretær H.C. Hansen. Alle syntes vi, at det var helt meningsløst, at ogsaa han, der ikke mindst i det daglige Arbejde er saa værdifuld, skulde ofres. Det skete ikke, da der fra ministeriel Side blev udtalt Frygt for, at dette kunde medføre øgede tyske krav m.H.t. mig, f.Eks. Udvidelse af Kravet til ogsaa at omfatte Nedlæggelse af mit Rigsdagsmandat. Personlig havde jeg i og for sig intet haft imod dette, fordi den nye Stilling: Fratraadt som Partiformand,

Version er R.F.s og hvor meget E. Sc.s, ved jeg ikke, men efter vor sidste Samtale med E. Sc., tør jeg godt minde om Visen fra Nitouche, hvor Celestin er Floridor og Floridor er Celestin.

Da R.F. sluttelig siger til E.Sc., at han helst vil undgaa en Note, hvis det er muligt, og at et større Opgør med den tyske Rigsregering er uundgaaeligt, saafremt vi ikke forsvandt, *og da endelig baade Partiraadet og vore socialdemokratiske Ministre fraraadede at tage noget Brud paa denne Sag*, forstaar enhver sikkert vor Stilling.

Man maa ogsaa betænke en Ting til: Var det kommet til Konflikt paa vore Personer, var Socialdemokratiet blot blevet isoleret af de borgerlige Partier. Ikke fordi vi (H.C. og jeg) i og for sig var mere vel eller ilde ansete end andre Socialdemokrater, men fordi vi aabent maatte sige, at Socialdemokratiet efter Partiernes Stilling (— ogsaa de Konservatives) overfor Christmas Møller ikke havde nogen som helst moralsk Ret til at stille Krav til andre Partier angaaende Beskyttelse af vore Tillidsmænd.

Endnu et Punkt vil jeg nævne: I Partiraadets Drøftelser blev det nævnt, at man burde gøre et Forsøg paa at redde Partisekretær H.C. Hansen. Alle syntes vi, at det var helt meningsløst, at ogsaa han, der ikke mindst i det daglige Arbejde er saa værdifuld, skulde ofres. Det skete ikke, da der fra ministeriel Side blev udtalt Frygt for, at dette kunde medføre øgede tyske krav m.H.t. mig, f.Eks. Udvidelse af det tyske Krav til ogsaa at omfatte Nedlæggelse af mit Rigsdagsmandat. Personlig *havde jeg intet* haft imod dette, fordi *min* nye Stilling: Fratraadt som Partiformand,

men [side 3] alligevel Medlem af Rigsdagsgruppen – som enhver vil forstaa, forekommer mig lidt egenartet. Men det er fra anden Side tillagt Vægt, at jeg kan blive som Medlem af Gruppen.

Saadan er altsaa den besynderlige Baggrund for vor Tilbagetræden, der blev offentliggjort den 8. Februar – som for Resten var 21 Aarsdagen for D.s.U.s Oprettelse.

Jeg vil til disse Oplysninger gerne have Lejlighed til at føje et Par aabenhjertige Ord om vor Stilling i det hele. Jeg forstaaer godt de mange Indvendinger jeg allerede har modtaget i Samtaler og Breve. Det er jo en ganske paradoksal Situation. Set udefra og uden Kendskab til Spillet og Kulisserne, ser det hele urimeligt og besynderligt ud. To Mænd er ofret på en Løgn. Det er nemlig Løgn, at vi under nogen form kan gøres ansvarlige for H.I.P.A.s Presseberetninger, som jo i øvrigt intet indeholder, der strider mod dansk Lov og Ret. Hele Historien kan kun begribes, naar man kender Landets og Regeringens Situation og vort næsten afmægtige Forhold til Tyskerne i dette øjeblik. Hvad er da Sandheden herom? Den kan ikke siges offentligt, og det er farligt at sige den, og dog bør den siges her. Stauning har allerede i sin Redegørelse nævnt det væsentlige. Sandheden er den enkle, at Tyskerne paa næsten alle Omraader har sveget og svigtet de Løfter, de gav os den 9. April 1940. De blander sig nu ikke alene i de Forhold, der vedrører udenrigspolitiske Ting, men ogsaa i alt andet. I hele Landbrugslovgivningen har de en Finger med i Spillet. Udelukkende med det Formaal at sikre sig flest mulige Levnedsmidler. Ministeriet for offentlige Ar-

men alligevel Medlem af Rigsdagsgruppen – som enhver vil forstaa, kan forekomme mig lidt egenartet. Men det er fra anden Side tillagt Vægt, at jeg kan blive som Medlem af Gruppen.

Saadan er altsaa den besynderlige Baggrund for vor Tilbagetræden, der blev offentliggjort den 8. Februar – som for Resten var 21 Aarsdagen for D.s.U.s Oprettelse.

Jeg vil til disse Oplysninger gerne have Lejlighed til at føje et Par aabenhjertige *personlige* Ord om vor Stilling i det hele. Jeg forstaaer godt de mange Indvendinger jeg allerede har modtaget i Samtaler og Breve. Det er jo en ganske paradoksal Situation. Set udefra og uden Kendskab til Spillet og Kulisserne, ser det hele urimeligt og besynderligt ud. To Mænd er ofret på en Løgn. Det er nemlig Løgn, *at vi kan gøres* ansvarlige for H.I.P.A.s Presseberetninger, som jo iøvrigt intet indeholder, der strider mod dansk Lov og Ret. Hele Historien, *Partiledelsens og vor Stilling*, kan kun begribes, naar man kender Landets og Regeringens Situation og vort næsten afmægtige Forhold til Tyskerne i dette Øjeblik. Hvad er da Sandheden herom? Den kan ikke siges offentligt, og det er farligt at sige den, og dog bør den siges her. Stauning *har i sin Redegørelse nævnt en Del, som jeg dog gerne vil supplere*. Sandheden er den enkle, at Tyskerne paa næsten alle Omraader har sveget og svigtet de Løfter, de gav os den 9. April 1940. De blander sig nu ikke alene i de Forhold, der vedrører udenrigspolitiske Ting, men ogsaa i alt andet. I hele Landbrugslovgivningen har de en Finger med i Spillet. Udelukkende med det Formaal at sikre sig flest mulige Levnedsmidler. Mi-

bejder ledes faktisk efter tysk Direktiv – de sidste Projekter om Rødby-Femern Ruten er symptomatiske. De har i Strid med Løfterne forlangt vort Luftskytsvaaben udleveret, sidst har de forlangt vore Torpedobaade og nu altsaa faaet dem under Protest. De støtter direkte og indirekte de danske Nazister. »Fædrelandet« redigeres omtrent af det tyske Gesandtskab, mente selv Udenrigsminister Scavenius i en Samtale med mig forleden.

[side 4] Mødeforbudets Ophævelse skete ogsaa efter Henvendelse fra dem. De tillader sig at spørge i Justitsministeriet, om vi ikke har været for haarde mod de Nazister, der slog Politiet med Spader i Haderslev. Christmas Møller-Sagen, og nu vor egen Tilbagetræden, deres Presseterror, sidst Forbudet mod vort Partiblads i Aarhus, Demokraten, La Coursagen, deres uafbrudte urimelige Henvendelser angaaende Regeringens Omdannelse – altsammen viser det Løftebrud paa Løftebrud og den aldrig standsende Iver for at faa Danmark bragt derhen, hvor de ønsker det.

Nu spørges der: Hvorlænge kan dette blive ved? Er der ingen Grænse, hvor vi siger Stop og Nej? Kan vi overfor vort Parti, overfor Landets Befolkning, overfor vore nordiske Brødrefolk, overfor vor egen Samvittighed og Historien blive ved med Eftergivenhed? Kan vor Bevægelse og Landets Befolkning forstaa alt dette

nisteriet for offentlige Arbejder ledes faktisk efter tysk Direktiv – de sidste Projekter om Rødby-Femern Ruten er symptomatiske. De har i Strid med Løfterne forlangt vort Luftskytsvaaben udleveret, sidst har de forlangt vore Torpedobaade og nu altsaa faaet dem under Protest. De støtter direkte og *aabenlyst* de danske Nazister. »Fædrelandet« redigeres omtrent af det tyske Gesandtskab, mente selv Udenrigsminister Scavenius i en Samtale med mig forleden. *Lad mig føje til, at jeg tror at mit »Fald« har intim Forbindelse med den rentud fantastiske Hetzkampagne de danske Nazister har startet mod mig baade i Tale og Skrift. Det gaar saa vidt nu, at det drejer sig om Trusler paa Livet.* Mødeforbudets Ophævelse skete ogsaa efter Henvendelse fra *Fritz Clausenfolkene*. De er nu saa skamløse at de tillader sig at spørge i Justitsministeriet, om danske Myndigheder ikke har været for haarde mod de *landsforræderiske* Nazister, der slog Politiet med Spader i Haderslev. Christmas Møller-Sagen, og nu vor egen Tilbagetræden, deres Presseterror, sidst Forbudet mod vort Partiblads i Aarhus, Demokraten, La Coursagen, deres uafbrudte urimelige Henvendelser angaaende Regeringens Omdannelse – altsammen viser det Løftebrud paa Løftebrud og den aldrig standsende Iver for *simpelthen* at faa Danmark gjort til et nazistisk Lydland.

Nu spørges der: Hvorlænge kan dette blive ved? Er der ingen Grænse, hvor vi siger Stop og Nej? Kan vi overfor vort Parti, overfor Landets Befolkning, overfor vore nordiske Brødrefolk, overfor vor egen Samvittighed og Historien blive ved med Eftergivenhed? Kan vor Bevægelse og Landets Befolkning forstaa alt dette

uden at tage Skade paa deres Sjæl? Er ikke denne tilsyneladende principløse Eftergivenhed en haabløs Taktik, som blot fremmer den indre Opløsning og det indre moralske Sammenbrud – som er den æreløse Selvopgivelses uundgaaelige Konsekvens?

Jeg forstaar godt at disse Spørgsmaal rejses og tør sige, at det er min tro, at enhver af vore Tillidsmænd i Ministeriet, i Partiledelse og i Rigsdagsgruppe ofte, vel daglig, har stillet dem til sig selv.

Den Taktik, der hidtil er anvendt har kun en Mening og kan kun forstaas, naar man virkelig kender Danmarks øjeblikkelige Stilling i Forhold til Tyskland, Socialdemokratiets Stilling i det nationale Samarbejde og den Fare det indebærer, hvis vi isolerede os selv og Arbejderbevægelsen.

En dansk nazistisk Regering vil omgaaende acceptere Told- og Møntunion-Tanken, helt og holdent indrangere os i det tyske Livsrum, træde ud af vort formelt neutrale Stilling og gøre os til Aksepartner. Dette er vel ogsaa Tysklands principielle Ønske.

Overfor den siddende demokratiske Regering fremfører Tyskerne, som I nu ved det, disse principielle Ønsker, og da de ikke kan realiseres [side 5] paa en Gang, søger man at nærme sig Maalet stykkevis. Formelt er Regeringen stærk overfor Tyskernes Ønsker. Ingen af de i Samlingsregeringen re-

uden at tage Skade paa deres Sjæl? Er ikke denne tilsyneladende principløse Eftergivenhed en haabløs Taktik, som blot fremmer den indre Opløsning og det indre moralske Sammenbrud – som er den æreløse Selvopgivelses uundgaaelige Konsekvens?

Jeg forstaar *inderlig* godt disse Spørgsmaal, *jeg stiller dem hver dag til mig selv og tror at turde sige at langt de fleste* af vore Tillidsmænd i Ministeriet, i Partiledelse, i Rigsdagsgruppe og i *Fagbevægelsens Ledelse* ofte, vel daglig, har stillet dem til sig selv.

Den *danske politiske* Taktik, der hidtil er anvendt i *Forholdet til Tyskerne* har kun en Mening og kan kun forstaas, naar man virkelig kender Danmarks øjeblikkelige Stilling i Forhold til Tyskland, Socialdemokratiets *afgørende* Stilling i det nationale Samarbejde og den Fare det indebærer, hvis vi isolerede os selv og Arbejderbevægelsen. *Den maa tilstræbe to Ting: Et Brud, som antagelig maa komme, maa helst tages samlet af de demokratiske Partier og alt maa sættes ind paa at hindre Dannelsen af en nazistisk Regering.*

En dansk nazistisk Regering vil *nemlig* omgaaende acceptere Told- og Møntunion-Tanken, helt og holdent indrangere os i det tyske Livsrum, træde ud af vort formelt neutrale Stilling og gøre os til Aksepartner. Dette er *utvivlsomt* ogsaa Tysklands principielle Ønske og *Maalet for deres Bestræbelser her i Landet.*

Overfor den siddende demokratiske Regering fremfører Tyskerne, som I nu ved det, disse principielle Ønsker, og da de ikke kan realiseres paa en Gang, søger man at nærme sig Maalet stykkevis. Formelt er Regeringen stærk overfor Tyskernes Ønsker. Ingen af de i Samlingsregeringen repræ-

præsenterede Partier og ej heller Kongen er parat til at acceptere Tyskernes principielle Ønsker. Der kan være Nuancer i Opfattelserne (jeg ser bort fra Scavenius' og Gunnar Larsens personlige Stilling, som her er kendt), men alle andre har et foreløbigt fælles Maal: Vinde Tid! Reelt er vor Regering imidlertid mindre stærk, fordi Danmark økonomisk og forsyningsmæssigt er fuldstændig afhængig af Tyskland. Besættelsens økonomiske Konsekvenser er, at vi baade hvad angaar Eksport og Import er i Tyskernes hule Haand.

Disse Kendsgerninger maa man erindre sig, om man vil forstaa den Eftergivenheds-Taktik, der følges og som saalænge Krigsafgørelsen ikke skimtes klarere, fortsat er nødvendig. Den er baade pinlig og vanskelig. Den forudsætter i hidtil ukendt Grad politisk Modenhed og Karakterstyrke hos hele det danske Folk, baade Leder og Menig, men der er ingen anden Vej, hvis man da ikke bevidst styrer mod Katastrofen.

Grænsen, hvor der kan sættes ind, og hvor der efter min Mening bør sættes ind, gaar paa principielle Omraader, hvor alle kan staa fast. Jeg tænker paa eventuelle nye Forsøg paa udefra at ændre i Regeringens Sammensætning. Forsøgene paa at skaffe en »upolitisk« Statsminister, at faa Nazister optaget i Regeringen o.l. Omraader, hvor der af de samarbejdende Partier og Kongen kan skabes en Enhedsfront mod saadanne Krav. Vi skal ikke haabe, at det kommer dertil, endsige stile derimod. Hvad det vil betyde, at de Fremmede direk-

senterede Partier og ej heller Kongen er parat til at acceptere Tyskernes principielle Ønsker. Der kan være Nuancer i Opfattelserne (jeg ser bort fra Scavenius' og Gunnar Larsens personlige Stilling, som her er kendt), men alle andre har et foreløbigt fælles Maal: Vinde Tid! Reelt er vor Regering imidlertid mindre stærk, fordi Danmark økonomisk og forsyningsmæssigt nu er fuldstændig afhængig af Tyskland. Besættelsens økonomiske Konsekvenser er, at vi baade hvad angaar Eksport og Import er i Tyskernes hule Haand.

Disse Kendsgerninger maa man erindre sig, om man vil forstaa den Eftergivenheds-Taktik, der følges og som saalænge Krigsafgørelsen ikke af alle skimtes klarere, vel er nødvendig *et stykke Tid endnu*. Den er baade pinlig og vanskelig. Den forudsætter i hidtil ukendt Grad politisk Modenhed og Karakterstyrke hos hele det danske Folk, baade Leder og Menig, men der er foreløbigt ingen anden Vej, hvis man da ikke bevidst tør styre mod *Bruddet og tage alle deraf følgende Konsekvenser, der for den arbejdende Befolkning kan blive katastrofale*.

Grænsen, hvor der kan sættes ind, og hvor der efter min Mening bør sættes ind, gaar paa principielle Omraader, hvor alle *Demokrater* kan eller bør staa fast. Jeg tænker paa eventuelle nye Forsøg paa udefra at ændre i Regeringens Sammensætning. Forsøgene paa at skaffe en »upolitisk« Statsminister, at faa Nazister optaget i Regeringen, *Dødsstraf, Krav om Jødeforfølgelser* o.l. Omraader, hvor der af de samarbejdende Partier og Kongen kan skabes en Enhedsfront mod saadanne Krav. Vi skal ikke haabe, at det kommer dertil, endsige *bevidst* stile

te overtager dansk Civiladministration, gør mange sig ikke rigtig klart.

Paa den anden Side ønsker jeg ogsaa sagt, at det kan komme dertil, at vi maa sige Stop og Nej og tage alle deraf følgende Konsekvenser. Vor Generation har i det danske Socialdemokrati en Arv at forvalte, som forpligter, baade overfor os selv og kommende Generationer. Det er usandt, urigtigt og uværdigt, naar det er sagt, at vi som et lille [side 6] Land og Bevægelse kun har den Opgave at passe os til og tage til Efterretning, hvad de »Støre« ønsker. Socialdemokratiet og Arbejderbevægelsen er ingen Forretning med et vist Antal materielle Værdier og Stillinger til en Række Enkeltpersoner. Dansk Arbejderbevægelse og Socialdemokratiet er Bærer af og forpligtet overfor ideelle Værdier, overfor et socialistisk og demokratisk Livssyn, som aldrig maa dø, og som vi alle i Dag og i Fremtiden har Pligt til at holde os for Øje i Afgørelsens Stund. Med Fejghed og Servilitet kan vi maaske vinde Herrefolkets og deres Lakaers Gunst, men aldrig vor Ære. Med Løgn kan vi maaske en stakket Stund redde den socialdemokratiske Arbejderbevægelses organisatoriske Liv, men aldrig dens Frihed og de Idealer, der gav den Eksistensberettigelse. Rakte vi Haand til at sætte det over Styr, knuste vi dens Genopstandelsesmulighed og smædede 3 Generationers Strid for Socialisme og Frihedens Idealer!

Jeg siger alt dette i dette Øjeblik til Socialdemokratiets Hovedbestyrelse af en indre Trang. Vor Stilling og Danmarks Stilling i Dag og den nærmeste Fremtid er uhyre vanskelig.

derimod. Hvad det vil betyde, *hvis Tyskerne* direkte overtager dansk Civiladministration, gør mange sig ikke rigtig klart.

Paa den anden Side ønsker jeg ogsaa sagt, at det *kan* komme dertil, at vi maa sige Stop og Nej og tage alle deraf følgende Konsekvenser. Vor Generation har i det danske Socialdemokrati en Arv at forvalte, som forpligter, baade overfor os selv og kommende Generationer. Det er usandt, urigtigt og uværdigt, naar det er sagt, at vi som et lille Land og Bevægelse kun har den Opgave at passe os til og tage til Efterretning, hvad de »Store« ønsker. Socialdemokratiet og Arbejderbevægelsen er ingen Forretning med et vist Antal materielle Værdier og Stillinger til en Række Enkeltpersoner. Dansk Arbejderbevægelse og Socialdemokratiet er Bærer af og forpligtet overfor ideelle Værdier, overfor et socialistisk og demokratisk Livssyn, som aldrig maa dø, og som vi alle i Dag og i Fremtiden har Pligt til at holde os for Øje i Afgørelsens Stund. Med Fejghed og Servilitet kan vi maaske vinde Herrefolkets og deres Lakaers Gunst, men aldrig vor Ære. Med Løgn kan vi maaske en stakket Stund redde den socialdemokratiske Arbejderbevægelses organisatoriske Liv, men aldrig dens Frihed og de Idealer, der gav den Eksistensberettigelse. Rakte vi Haand til at sætte det over Styr, knuste vi dens Genopstandelsesmulighed og smædede 3 Generationers Strid for Socialisme og Frihedens Idealer!

Jeg siger alt dette i dette Øjeblik til Socialdemokratiets Hovedbestyrelse af en indre Trang. Vor Stilling og Danmarks Stilling i Dag og den nærmeste Fremtid er uhyre vanskelig.

Den Fjende, vi staar overfor, har uhyre og uhyggelige Magtmidler til sin Raadighed. Jeg behøver ikke her at sige, at den Fjende jeg taler om, ikke er Tyskland som Folk eller Stat. Jeg mener derimod den nazistiske Ideologi, som det jo nu er aabenbart, at man – trods alle tidligere Forsikringer om, at den ikke var nogen Eksportvare, – med Vold og Magt vil gøre til europæisk Religion. Det er en Pest, som dræber, ensretter og mekaniserer. Sættes der ikke ind imod den, knuser den langsomt, men sikkert Selvstændigheden hos baade Enkeltpersoner, Bevægelser og Nationer. Tag blot vor egen øjeblikkelige Stilling, baade som Nation og Bevægelse og de Prøvelser vi er og vil komme ud for. Det lyder paradoksalt, men vore Partifællers Stilling i Norge er for Tiden aandeligt og moralsk enklere end vor. Paa Grund af vor særegne Situation maa der tages andre Midler i Brug her. For visse lokker og smigrer man, andre forfølges, visse inviterer man paa Studierejser, andre søger man aandeligt henrettet! At bestaa den Prøve, vi nu er ude for, stiller uhørte Krav baade til Smidighed og [side 7] Fasthed, til Mod og Karakterstyrke og til usvigelig Troskab mod vort Land, vor Bevægelse og Folk. Maatte det vise sig, at vor Bevægelse og vore Folk kan honorere de Krav, der nu stilles.

Vor store Chance og – derom er jeg personlig overbevist – vor Redning bestaar deri, at vor egen Bevægelses Eksistenskamp nu er identisk med Nationens Kamp. Paa de Omraader, hvor det endnu ikke er Tilfældet, bør de gøres identiske. Stillingen her og i

Den Fjende, vi staar overfor, har uhyre og uhyggelige Magtmidler til sin Raadighed. Jeg behøver ikke her at sige, at den Fjende jeg taler om, ikke er Tyskland som Folk eller Stat. Jeg mener *dermed Hitlers Tyskland* og den nazistiske Ideologi, som det jo nu er aabenbart, at man – trods alle tidligere Forsikringer om, at den ikke var nogen Eksportvare, – med Vold og Magt *med List og Bedrag* vil gøre til Europæisk Religion. Det er en Pest, som dræber, ensretter og mekaniserer. Sættes der ikke *for Alvor* ind imod den, knuser den langsomt, men sikkert Selvstændigheden hos baade Enkeltpersoner, Bevægelser og Nationer. Tag blot vor egen øjeblikkelige Stilling, baade som Nation og Bevægelse og de Prøvelser vi er og *antagelig* vil komme ud for. Det lyder paradoksalt, men vore Partifællers Stilling i Norge er for Tiden *politisk*, aandeligt og moralsk enklere end vor. Paa Grund af vor særegne Situation maa der tages andre Midler i Brug her. For visse *Partifæller* lokker og smigrer man, andre forfølges, visse inviterer man paa Studierejser til *det »socialistiske«* Tyskland, andre søger man aandeligt henrettet! At bestaa den Prøve, vi nu er ude for, stiller uhørte Krav baade til Smidighed og Fasthed, til Mod og Karakterstyrke og til usvigelig Troskab mod vort Land, vor Bevægelse og Folk. Maatte det vise sig, at vor Bevægelse og vore Folk kan honorere de Krav, der nu stilles.

Vor store Chance og – derom er jeg personlig overbevist – vor Redning bestaar deri, at vor egen Bevægelses Eksistenskamp nu er identisk med Nationens Kamp. Paa de Omraader, hvor det endnu ikke er Tilfældet, bør de gøres identiske. Stillingen her og i

alle undertrykte Lande i Europa over giver allerede i Dag sikre Beviser for, at man brutalt og hensynsløst kan ensrette og tilpasse og naa tilsyneladende store Resultater. »Det nye Europa« med Stortyskland som Solen, der giver Lys og Kraft til alle, det vil skinne paa, er jo ifølge Aviserne omtrent færdigt. Vi, der selv lever i et Land, hvor vi daglig og paa alle Omraader sporer Herrefolkets fantastiske Mangel paa psykologisk Sans, deres Løftebrud, deres Hensynsløshed i Valg af Midler og totale Uforstand over for de mægtige Kræfter, de nu selv rejser imod sig, ved, at alt dette aldrig kan holde.

De kan ensrette og tvinge, men de kan ikke for det menige Folk give varigt Liv for noget som helst. Der er hverken Inspiration eller Bærekraft i det, der skabes under saadanne Forhold.

I et Land som Danmark, med en Befolkning, der selv kan tænke, og som hidtil har betragtet den fulde medborgerlige Frihed som en Selvfølge og en umistelig Ret, er det ikke saa lige en Sag at gennemføre en Ensretning, der jo tillige vil føles som en national Undertrykkelse. Den enkelte Danskers Mod, hans moralske Duelighed, hans Tro paa sig selv og sit eget Folks Idealer, kan rejse en Skanse, der aldrig kan tages.

Alle disse Kræfter er nu rejst i det danske Folk og maa holdes i Live. Vi bør ikke glemme Socialdemokratiets og Arbejderbevægelsens Skyldighed paa dette Omraade. De Løfter om »korrekt og loyal Optræden« overfor den tyske Værnemagt, der af os blev givet den 9. April, skal [side 8] holdes helt og fuldt, og alle indenfor vor Bevægelse har Pligt til at medvirke til

alle undertrykte Lande i Europa over giver allerede i Dag sikre Beviser for, at man brutalt og hensynsløst kan ensrette og tilpasse og naa tilsyneladende store Resultater. »Det nye Europa« med Stortyskland som Solen, der giver Lys og Kraft til alle, det vil skinne paa, er jo ifølge *vore snart ensrettede* Aviser omtrent færdigt. Vi, der selv lever i et Land, hvor vi daglig og paa alle Omraader sporer Herrefolkets fantastiske Mangel paa psykologisk Sans, deres Løftebrud, deres Hensynsløshed i Valg af Midler og totale Uforstand over for de mægtige Kræfter, de nu selv rejser imod sig, ved, at alt dette aldrig kan holde.

De kan ensrette og tvinge, men de kan ikke for det menige Folk give varigt Liv for noget som helst. Der er hverken Inspiration eller Bærekraft i det, der skabes under saadanne Forhold.

I et Land som Danmark, med en Befolkning, der selv kan tænke, og som hidtil har betragtet den fulde medborgerlige Frihed som en Selvfølge og en umistelig Ret, er det ikke saa lige en Sag at gennemføre en Ensretning, der *af alle anstændige Mennesker* vil føles som en national Undertrykkelse. Den enkelte Danskers Mod, hans moralske Duelighed, hans Tro paa sig selv og sit eget Folks Idealer, kan rejse en Skanse, der aldrig kan tages.

Alle disse Kræfter er nu rejst i det danske Folk og maa holdes i Live. Vi bør ikke glemme Socialdemokratiets og Arbejderbevægelsens Skyldighed paa dette Omraade. De Løfter om »korrekt og loyal Optræden«, der af *Regeringen* blev givet den 9. April, *maa selvfølgelig efterleves saalænge det ikke er kommet til noget Brud med den danske Regering*. Men dette er ikke og maa

at det sker. Men dette er ikke og maa aldrig blive det samme som stiltiende og modstandsløst at bøje Nakken for de Overgreb og stортanlagte Fortrykningsforsøg, der nu er i Gang, desværre med dansk Hjælp. Vi har allerede maattet akceptere mangt et bittert Kompromis, mellem det vor personlige Ære og nationale Stolthed sagde os, og det Øjeblikkets Magtforhold bød os at gøre. Ikke mindst Ministerne har været i denne Skærsild. Vi maa regne med, at Stillingen fortsat er saaledes. Men vor Selvgættelse er bevaret og maa fortsat bevares. Vi har ikke villet føre Katastrofepolitik, men tvinges vi ud i det uoverskuelige – og ingen kan her vide sig sikker med de Erfaringer, vi nu har – saa maa det danske Folk ogsaa have i Behold, de aandelige og moralske Reserver, der kræves til denne Kamp. Det kan ikke i Dag eller det maa aldrig om det stolte danske Socialdemokrati kunne siges, at det var os og vor Bevægelses Mænd, der sveg her. I den ideologiske Krig, de nu søger sat i Gang ogsaa i Danmark, vælger vi vor egen Linje. Vor danske og vor nordiske Linje skal holdes. Det bør ikke blive og ej heller gøres til en Tvangsforestilling, at vort Valg nu er et andet end før. Danmark var, vi er, vi vil saalænge et Tyskland eksisterer være henvist til et godt Naboskab, fordi vi økonomisk er afhængig deraf. Vi ønsker ogsaa dette, men kun i gensidig Respekt, som det sømmer sig et selvgættende frit Folk. Ligesaa rigtigt dette er, ligesaa sandt er det, at Danmark kulturelt og aandeligt er en Del af Norden. Indrangerer Danmark sig frivilligt som tysk Randstat klipper vi selv den Traad over, der forbinder os med Norden og giver os vort selvstændige nationale Ansigt.

aldrig blive det samme som stiltiende og modstandsløst at bøje Nakken for de Overgreb og stортanlagte Fortrykningsforsøg, der nu er i Gang, desværre med dansk Hjælp. Vi har allerede maattet akceptere mangt et bittert Kompromis, mellem det vor personlige Ære og nationale Stolthed sagde os, og det Øjeblikkets Magtforhold bød os at gøre. Ikke mindst Ministerne har været i denne Skærsild. *Ogsaa Fagbevægelsens ledende Folk er ude for Prøvelser.* Vi maa regne med, at Stillingen fortsat er saaledes. Men vor Selvgættelse er endnu bevaret og maa fortsat bevares. Vi har ikke villet føre Katastrofepolitik, men tvinges vi af tyske Krav ud i det uoverskuelige – og ingen kan her vide sig sikker med de Erfaringer, vi nu har – saa maa det danske Folk og vort Parti ogsaa have i Behold, de aandelige og moralske Reserver, der kræves til denne Kamp. Det kan ikke i Dag eller det maa aldrig om det stolte danske Socialdemokrati kunne siges, at det var os og vor Bevægelses Mænd, der sveg her. I den ideologiske Krig, de nu søger sat i Gang ogsaa i Danmark, vælger vi vor egen Linje. Vor danske og vor nordiske Linje skal holdes. Det bør ikke blive og ej heller gøres til en Tvangsforestilling, at vort Valg nu er et andet end før. Danmark var, vi er, vi vil saalænge et Tyskland eksisterer være henvist til et godt Naboskab, fordi vi økonomisk er afhængig deraf. Vi ønsker ogsaa dette, men kun i gensidig Respekt, som det sømmer sig et selvgættende frit Folk. Ligesaa rigtigt dette er, ligesaa sandt er det, at Danmark kulturelt og aandeligt er en Del af Norden. Indrangerer Danmark sig frivilligt som tysk Randstat klipper vi selv den Traad over, der forbinder os med Norden og giver

Derfor skal vi – og herom er der vel ingen Uenighed blandt os eller de 5 samarbejdende Partier – holde fast på denne Linje og dermed bevare de Idealer, der baade er nordiske, danske og socialdemokratiske.

[side 9] Jeg har gerne villet sige disse Ting nu, hvor jeg har den foreløbig sidste Lejlighed til at tale til mit Partis Hovedbestyrelse.

Den Redegørelse, der her er givet, kan og må ikke gengives i vore Foreninger. Jeg understreger, at man naturligvis ikke bør gengive Udtalelser af den tyske Gesandt eller Udenrigsministeren. Man kan og man bør overalt oplyse, at vor Fratræden skyldes tysk Pres – at der ikke er nogen som helst Uenighed i Partiledelsen om det skete – eller den Linje, der skal følges i Fremtiden.

Iøvrigt skal jeg afholde mig fra andre personlige Bemærkninger. Maaske forstaar I selv de Følelser, der rører sig i mig nu, hvor jeg mod min Vilje og mod mit Ønske af Forholdene tvinges til at træde tilbage.

Saa takker jeg paa egne og H.C. Hansens Vegne for godt Samarbejde i den Tid, der er gaaet. Jeg takker alle Tillidsmænd Landet rundt – og jeg takker mine Kammerater i Partiledelsen og paa Kontoret. Min Tak gælder alle – særlig Stauning, Alsing Andersen, H.C. Hansen, Klüver, Oluf Carlsson og Kontorets daglige Medarbejderstab.

Jeg opfordrer alle til at samles om Stauning, hvis Udholdenhed, Ro og Mod til at tage alle Situationer – ogsaa den sidste – har fyldt os med beundring.

Og jeg opfordrer til Samling om Alsing Andersen, der nu har den ikke

os vort selvstændige nationale Ansigt. Derfor skal vi – og herom er der vel ingen Uenighed blandt os eller de 5 samarbejdende Partier – holde fast på denne Linje og dermed bevare de Idealer, der baade er nordiske, danske og socialdemokratiske.

Jeg har gerne villet sige disse Ting nu, hvor jeg har den foreløbig sidste Lejlighed til at tale til mit Partis Hovedbestyrelse.

Den Redegørelse, der her er givet, *kan* ikke gengives i vore Foreninger. Jeg understreger, at man naturligvis ikke bør gengive Udtalelser af den tyske Gesandt eller Udenrigsministeren. Man kan og man bør overalt oplyse, at vor Fratræden skyldes tysk Pres – at der ikke er *Uenighed* i Partiledelsen om det skete – eller den Linje, der skal følges i Fremtiden.

Iøvrigt skal jeg afholde mig fra *andre* personlige Bemærkninger. Maaske forstaar I selv de Følelser, der rører sig i mig nu, hvor jeg mod min Vilje og mod mit Ønske af Forholdene tvinges til at træde tilbage.

Saa takker jeg paa egne og H.C. Hansens Vegne for godt Samarbejde i den Tid, der er gaaet. Jeg takker alle Tillidsmænd Landet rundt – og jeg takker mine Kammerater i Partiledelsen og paa Kontoret. Min Tak gælder alle – særlig Stauning, Alsing Andersen, H.C. Hansen, Klüver, Oluf Carlsson og Kontorets daglige Medarbejderstab.

Jeg opfordrer alle til at samles om Stauning, hvis Udholdenhed og Ro til at tage alle Situationer *saa ofte* har fyldt os med *Tryghed*. *Hans Lod vil i kommende Dage være tung og ansvarsfuld.*

Og jeg opfordrer til Samling om Alsing Andersen, der nu har den ikke

lette Opgave at søge Partiet ført videre og holdt sammen. Jeg og hele Partiet skylder ham en ganske særlig Tak, fordi han uden Forbehold og med den Takt, Ridderlighed og ægte Kammeratskabsfølelse, der altid var hans særkende, uden Tøven har stillet sig til Raadighed.

Jeg beder Hovedbestyrelsen om enstemmigt at godkende hans Valg som Partiformand«.

lette Opgave at søge Partiet ført videre og holdt sammen. Jeg og hele Partiet skylder ham en ganske særlig Tak, fordi han uden Forbehold og med den Takt, Ridderlighed og ægte Kammeratskabsfølelse, der altid var hans Særkende, uden Tøven har stillet sig til Raadighed.

Jeg beder Hovedbestyrelsen om enstemmigt at godkende hans Valg som Partiformand«.

Hedtoft mellem tilpasning og protest

Modsat Stauning var Hedtoft en taler der forstod kunsten at begejstre.⁹² Temperamentet, de følsomme og lyriske sider af sindet, der ellers nok kunne skabe problemer i den politiske kamp, viste her deres styrke. Hedtoft var agitatoren med DsU-fortiden – men han var også politikeren med evnen til at bryde igennem rollen og anslå en personlig tone, der både kunne bevæge og rive med. Han tilhørte generationen af politikere der forstod kunsten at sprede fest over en forsamling – og som ikke nåede at blive slidt ned af massemedierne.

Talen den 13. februar blev hilst med stærkt bifald, hedder det i det eneste samtidige, men yderst formaliserede referat. Vi vil aldrig få noget sikkert at vide om modtagelsen hos den enkelte, for denne er et spørgsmål om tilhørernes forventninger – som vi kun kan rekonstruere os til i dag.⁹³ Imidlertid ser jeg ingen grund til at betvivle de senere vidnesbyrd hvorefter talen gjorde et dybt indtryk. Som manuskriptet foreligger er det en fremragende retorisk præstation – ikke blot i kraft af sin dramatiske stigning og intensitet, men fordi det er båret frem af en bitterhed og en vrede der er ægte nok til ikke at lade sig bremse af det politiske overlæg. Ingen af tilhørerne har kunnet nære tvivl om, at her talte en mand der havde kæmpet hårdt med sig selv, og for hvem spørgsmålet »Hvor længe endnu?« ikke bare var en frase. Nok kender det officielle referat kun til Hedtofts ord om den ubrydelige enighed i toppen – men det var budskabet *for the record* og for partihistorien. *Off the record* tør man tro at det var appellen til ikke at give op, og om ikke at lade sig byde alt – der holdt sit greb om en usikker og nederlagsramt forsamling. Det var visionen om et andet og bedre liv end kollaborationens kompromisser og tilbageslag – det var drømmen om de rene linjer som i Norge, med kravet om ofre når det gjaldt – som Hedtoft her tilbød sine kammerater, og som ramte så centralt, fordi han selv var part i sagen. Talen ville i et stemningsmæssigt lavpunkt gengive partiet dets selvrespekt. Den ville overvinde håbløsheden og frustrationerne, og fik vel netop her en vældig frigørende effekt. Men den

⁹² Se f.eks. H. P. Sørensen i afsnittet »Taleren« i *Hans Hedtoft – Liv og virke s. 187* og Viggo Kampmann i *Seks socialdemokratiske statsministre skildret af den syvende (1973) s. 34*; hertil samtale med E. Boye Hansen.

⁹³ Se også Jørgen Hæstrups betragtninger over at lytte »mellem linjerne« under foredragsbølgen i vinteren 1940/41, i hans *Krig og besættelse – Odense 1940-45 (1979) s. 93 ff.*

ville opgså bøje forsamlingen under den trufne beslutning, og genoprette disciplinen. Der lurede en konflikt her, som spores flere steder i talen, og som fortæller en del om det emotionelle pres der lå over partiføreren i disse afgørende dage.

Det gør en nærmere analyse og nærlæsning af manuskriptet og dets mange justeringer også.

Hedtofts tale var fra starten antitysk, antinazistisk og anti-scaveniansk i en så markant grad at det må forbløffe når man tager i betragtning at den blev holdt af en partileder og før en kompetent forsamling, der var stor nok til ikke at kunne garantere imod lækage. (Havde Scavenius ikke netop i HIPA-sagen belært Hedtoft om faren ved at omgås letsindighed med fortrolige oplysninger!). Det hedder således om tyskerne i et bredt malet sprog at de havde brudt *alle deres løfter*, at Hedtoft var blevet *ofret på en løgn*, og v. Renthe-Fink optrådte på *jesuiter-manér*, at han var *fræk nok til...*, at *Fædrelandet* blev redigeret af gesandtskabet, og Gunnar Larsens ministerium *ledet af tyske direktiver*, og at *tyskerne udplyndrede landet for levnedsmidler*; om nazismen tilsvarende at den var *en pest der ensretter og dræber*, og om Clausen-folkene at de ville gøre Danmark til *Aksepartner* og *indrangere os i det tyske livsrum*. Hvad angår Scavenius blev han sat i bås med Gunnar Larsen som national upålidelig, og åbent kritiseret for ikke at have kæmpet nok, ja, det insinueredes direkte at udenrigsministeren har spillet sit eget spil for at få værfet Hedtoft ud.

Man bemærker også at denne tendens ikke er blevet svækket af noget gustent overlæg under arbejdet med manuskriptet – men at den tværtimod er blevet skærpet af en række tilføjelser undervejs: Tyskerne støttede *åbenlyst* (mod oprindeligt: indirekte) Clausen-folkene; de optrådte *skamløst* når de forsvarede de *landsforræderiske* nazister; disse sidste førte en rentud *fantastisk* hetzkampagne og truede nu Hedtoft *på livet*; aviserne var snart *ensrettede*; besættelsen sigtede imod at gøre Danmark til et *nazistisk lydland* (mod det oprindeligt langt vagere: at bringe os derhen hvor de ønsker det); og midlet var ikke kun vold og magt, men også *list* og *bedrag*; endelig bestod fjenden ikke blot af den nazistiske ideologi, men også af *Hitlers Tyskland* – hvis ensretningsbestrebelse alle *anstændige* mennesker måtte modarbejde.

Var Hedtoft harm da han begyndte tør det siges at han var tænderskærende da han sluttede af!

En række udsagn og tilsvarende justeringen går på det vigtige spørgsmål om forholdet til Stauning og til partibeslutningen. Også disse fører langt videre end en redaktionel stramning ville fordre, og virker stærkt illustrerende for Hedtofts skuffelse og enegang. Således afdækker de alle en klar konflikt mellem på den ene side partiloyaliteten – og på den anden side ønsket om at fastholde distancen til beslutningen. Det gælder naturligvis først som sidst omtalen af holdningen før partimødet den 6. februar; og det gælder nedkølingen af takken til Stauning, hvor det masochistiske, at denne havde udvist *mod*, ja, sågar *trofasthed* ved at fyre Hedtoft, og at dette var *beundringsværdigt* – gled ud. Men hertil kommer en række ændringer der enten søger at lukke for uenigheden eller åbne for den. Således i manus. s. 1 hvor den oprindelige skelnen mellem Hedtoft og H. C. – og så

partiledelsen er raderet ud; s. 2 hvor afstanden til partirådet og de socialdemokratiske ministre er præciseret ved et større indskud; og igen s. 3 hvor et nyt indskud skelner klart mellem *partiledelsens* og *vor stilling*. Se også manus. s. 1 og 9 hvor det alt for absolutte *nogen uenighed* og *nogen som helst uenighed* er blødt op. Tilsvarende hedder det også (s. 1) at Hedtoft og H. C. *erklærede sig indforstået* med beslutningen – i stedet for det oprindelige *var indforstået med*. Endelig noterer man den afstand der holdes – og uddybes til Staunings generelle linje – naturligvis mere åbenbart for læseren i dag end tilhørerne den gang – med bemærkningen om at Stauning allerede i sin redegørelse havde nævnt *det væsentlige* – der senere ændredes til at han havde *nævnt en del*, som Hedtoft dog gerne *ville supplere*.

Dette fører naturligvis over til det centrale punkt om vilkårene og målsætningen for kollaborationen – eller som Hedtoft selv benævner det: for eftergivenhedstaktikken. Det lønner sig her i første omgang alene at holde sig til talen i den oprindelige version, altså at abstrahere fra de senere justeringer; udgangspunktet er katalogen over de mange tyske løftebrud, kulminerende med angrebet på Hedtoft selv, og spørgsmålet: Hvor længe kan dette fortsætte uden at folket tager skade på sin sjæl? Hedtoft forstår godt (senere *inderligt* godt) dette spørgsmål (senere skærpet til at *han selv stiller sig spørgsmålet dagligt*), og fremholder at eftergivenheds-taktikken kun har mening når den sættes i relation til den totale tyske overmagt, og når man betænker hvilken fare det ville betyde for den nationale samling om Socialdemokratiet brød ud. Resultatet ville nemlig blive en nazistisk regering, der straks inkorporerede Danmark i Tyskland. Formelt står man stærkt overfor de tyske krav så længe den nationale front er ubrudt, men reelt er man i tyskernes hule hånd p.g.a. den totale økonomiske afhængighed. Formålet er at vinde tid, og at fortsætte taktikken indtil en afgørelse på krigen er i sigte. Der findes ingen anden vej – hvis man da ikke vil udløse katastrofen.

Men samtidig vil Hedtoft ikke udelukke at der kan siges nej. Han præciserer flere gange at der eksisterer grænser der hverken kan eller bør overskrides, hvis den socialdemokratiske arbejderbevægelse skal klare sig igennem krigen med æren og idealerne i behold. Han tænker her på de store og principielle mærkesager hvor kongen og Rigsdagen kan tage stødet samlet – som f.eks. Nytårskrisens krav om en upolitisk ledelse eller nazistiske ministre – senere suppleret med jødelovgivning og dødsstraf. Men igen fremhæves at man ikke skal ønske sig denne situation – endsige fremkalde den selv. For det vil betyde en katastrofe at tyskerne overtager den danske administration (se s. 5).

Hedtoft betjener sig intet steds i denne version af udtrykket *bruddet*. Han taler kun om katastrofen. Hans budskab er entydigt og konsekvent: Nej't er klart og underordnet kollaborationens overlevelsestrategi. Alligevel vender han i det følgende atter og atter tilbage til netop bruddets problematik. Således hedder det (manus. s. 5 nederst) at det kan komme dertil hvor man må sige stop og tage konsekvenserne. Igen (s. 7 f.) at regeringens løfte om ro og orden, den 9. april, ikke kan betyde at man skal bøje nakken for alt. Og endelig (s. 8) at der ikke skal føres katastrofepolitik, men at de tyske krav kan drive een ud i det »uoverskuelige«. Det er tydeligt at Hedtoft i konflikten mellem tilpasning og protest ikke har haft let ved at vælge side.

Dette indtryk forstærkes når vi ser på nogle af de justeringer der nu glider ind. Men først det for diskussionen centrale indskud – og bevisstedet for den socialdemokratiske historiografi (nederst s. 4):

»Den [dvs. den danske politiske taktik] maa tilstræbe to Ting: et Brud, som antagelig maa komme, maa helst tages samlet af de demokratiske Partier, og alt maa sættes ind paa at hindre Dannelsen af en nazistisk Regering«.

Her introduceres da for første gang det man har kaldt Hedtofts alternativstrategi – men underligt tilfældigt og i en sproglig usikker form, der gør budskabet uklart, og som står i stærk kontrast til den kardinalbetydning det senere er tillagt. For hvad forstår man nærmere ved at bruddet *antagelig må* komme, og at det *helst må tages samlet*? Og mener Hedtoft at bruddet må komme, fordi det *bør* komme – altså hidført af danskerne selv, eller *vil* det komme, fordi tyskerne før eller siden provokerer det frem? Hedtoft klarificerer ikke. Og det har han i hvert fald en god grund til: Det fremgår nemlig klart af manuskriptet at indskuddets primære ærinde slet ikke var at drøfte bruddet, men derimod at reparere på et åbenbart tanke spring imellem talens forudgående argumentation for tilpasningen og den efterfølgende skildring af nazidiktaturet. Indskuddets funktion er altså ikke den at være advokat for bruddet – men tværtimod at forsvare og forklare eftergivenheden.

Frisch, der kun har kendt talen i renskrift, var ikke opmærksom på dette forhold, og de mange der kopierede ham af var naturligvis endnu mindre – således at alle har haft alt for let ved at læse bruddet som initieret fra dansk hold – altså som udløst af en bevidst dansk provokation. Hedder det ikke også direkte i teksten for den hurtige læser, at taktikken *må tilstræbe ... et brud ...?*

Tolkningen kunne – og kan – forsvares om man betragter stykket isoleret. Men den lader sig ikke fastholde med vort kendskab til hele manuskriptet i dag. For her framgår det klart at de justeringer som netop indskuddet rev med sig, at Hedtoft forbandt bruddet med en *tysk* aggression. Således hedder det (s. 8 øverst) at vi skal efterleve 9. april-løfterne så længe det ikke er kommet til noget brud *med den danske regering* – hvilket ikke kan forstås på anden måde end at det er tyskerne der bryder. Og videre (s. 8 midt) at vi kan blive tvunget ud i det uoverskuelige af de *tyske krav*, dvs. at initiativet klart ligger hos besættelsesmagten. Når bruddet derfor antagelig *må* komme kan det kun være, fordi tyskerne før eller siden trumfer det igennem, og tvinger Rigsdagen til at tage det – i den snævre betydning af at *modtage* det. Bruddet er altså tyskernes afgørelse. Det er dem der vælger spillet over ende, og det sker imod og på trods af alle danske ønsker om at fastholde status quo. *Bruddet er af tvangskaraktter.*

Og her er det naturligvis igen helt afgørende for en forståelse af Hedtofts tanke at vi ikke, med Frisch og den nationale konsensus-tradition, fokuserer snævert på bruddet udfra et »29. august«-perspektiv – der er uhistorisk for 1941's vedkommende. For den politiske mekanisme der førte til sammenbruddet i 1943, med strejke- og modstandsbevægelsen som den udfarende kraft overfor den vigende og defensivt reagerende besættelsesmagt, kunne selv ikke den mest vidtskuende politiker have nogen som helst forestilling om i 1941. Da var politikernes

erfaringsgrundlag givet af de første ti måneders besættelsesstyre, og deres prognoser om bruddets dynamik begrænset hertil. Det nærmeste og mest talende eksempel på et tysk brud var da Norge, hvor rigskommissær Terboven den 25. september fejede parlamentarikerne til side, og indsatte de såkaldte »kommissariske« statsråder af overvejende nazistisk observans. På Christiansborg var man velorienteret om norske forhold, gennem de svenske aviser, og endnu så sent som i august 1940 via en varm linje direkte fra Stortinget.⁹⁴ Ikke mindst for en politiker som Hedtoft, der så den nordiske tanke som en del af det ideologiske værn imod nazismen (s. 8), og som i sin tale direkte drog Norge ind som eksempel (s. 6), må udviklingen i broderlandet have været en allerstedsnærværende parallel.

Heroverfor var det fredsbesatte Danmark uden fortilfælde – men i hvert fald et par gange havde politikerne i egen bevidsthed været tæt på bruddet, nemlig under regeringsstormen i november og under krisen i december, hvor frygten for at blive skubbet ud af en nazistisk eller tyskvenlig regering var udbredt. Især den just overståede Nytårskrise må have ligget helt fremme i Hedtofts og politikernes bevidsthed. Således er også de to faste grænsepæle eller principper i kollaborationens minimumsprogram (s. 5) kalkeret af efter Nytårskrisens tyske hovedkrav, og det hedder direkte (s. 8 midt), at ingen kan vide sig sikker med de erfaringer vi har nu. Eller som Alsing Andersen formulerede det overfor kredsformændene den dag Hedtoft trådte tilbage: Hvis krigen varer mere end et halvt år endnu vil tyskerne fjerne regeringen. Det første forsøg er gjort, men mislykkedes.⁹⁵ Netop frygten for en naziregering er da også selve hovedtemaet i Hartvig Frischs argumentation.

Om bruddet hedder det endelig at *det helst må tages samlet og at alt må sættes ind på at hindre dannelsen af en nazistisk regering*. Man bemærker at faktoreernes orden ikke er ligegyldig. Det er situationen under og umiddelbart efter bruddet Hedtoft her fokuserer på. Og igen må jeg advare imod at benytte 1943 som paradigme. I august blev bruddet tvunget igennem af en fredsoptimisme, der havde taget også i Rigsdagen, og som regnede med et tysk sammenbrud lige om hjørnet. Men i vinteren 1941 må Aksens nederlag have ligget milevidt ude i fremtiden. Da synes prognoserne i Hitlers Europa snarere at have gået i retning af en hurtig krigsafslutning med en eller anden form for kompromisfred mellem Tyskland og England. Erklærede Als. Andersen ikke også overfor kredsformændene at tyskerne ville afsætte regeringen – *hvis krigen varede mere end et halvt år endnu*. Svarende til Hedtofts bemærkning i talen, at eftergiveness måtte fortsætte *så længe krigens afslutning ikke skimtedes klarere* – med tilføjelsen – *af alle*, og at det først som sidst gjaldt om at *vinde tid* (manus. s. 5).⁹⁶

⁹⁴ Se anklagepunktet i Hedtoft-sagen, HIPA's pressemeddelelse 1941 nr. 1, som eksempel på informationer om norske forhold. Den varme linje til de norske parlamentarikere repræsenteredes af fuldmægtig ved Stortinget Wessel-Berg, der i begyndelsen af august 1940 besøgte København for at blive informeret om den »danske løsning«. Se: *Indstilling til Undersøkelsskommissionen av 1945, I, bilag 9 s. 135*. Hans udaterede rapport findes i kopi hos forf.

⁹⁵ Som note 63.

⁹⁶ I mangel af en egentlig opinionsanalyse kan svaret på dette for bedømmelsen af politikernes strategi helt afgørende spørgsmål naturligvis kun blive hypotetisk. For opinionen i det besatte Europa

Dernæst kom faren i august 43 fra militærdiktaturet og ikke fra de danske nazister, der for længst var pensioneret af netop den tyske instans som i 1940 havde pousseret dem frem, nemlig den rigsbefuldmægtigede. Det gjorde ikke den tyske trussel mindre repressiv. Men det gav den en hel anden og mindre ideologisk karakter. Og hvad endelig angår parolen om at tage bruddet samlet – så gjaldt den i august de konservative der ønskede at sprænge sig løs af samarbejde og gå over til den nationale opposition. Mens adressen i 1941 var den stik modsatte, nemlig de partier, eller fraktioner, der måtte møde bruddet ved at gå over til besættelsesmagten. Endnu i februar 1941 var den nationale front på Rigsdagen kun et par måneder gammel, og ikke mindst socialdemokrater måtte efter sommerens skærpede klassekamp vurdere de konservatives og Venstres nationale metamorfose med skepsis.⁹⁷ Hertil var bondereaktionen og de andre antiparlamentariske bevægelser på højrefløjen endnu helt uberegnelige størrelser, der i en krisesituation kunne gå begge veje – og rive dele af moderpartierne med. Derfor turde Hedtoft heller ikke udelukke at Socialdemokratiet kunne blive tvunget til at tage bruddet alene (manus. s. 5) – f.eks. på spørgsmålet om en socialdemokratisk statsminister, således som man rent faktisk lagde op til den 30. december. Med dette var klart den ulykkeligste af alle situationer, fordi den ville isolere og underminere Socialdemokratiet både som parti og som national bevægelse (jfr. Hedtofts bemærkning om at »vor store chance og vor redning består deri, at vor bevægelses eksistenskamp nu er identisk med nationens kamp« (manus. s. 7)). Derfor håbet om at bruddet bliver taget *samlet* – og i hvert fald af *alle demokrater*, og at fronten er stærk nok til at dæmme op for et nazistyre. Eller som Als. Andersen hamrede det ud for de københavnske kredsformænd: Hedtoft og H. C. er ikke gået af frygt eller af svaghed. Men skal vi kæmpe må hele folket og de fem partier og kongen med. Vi kan ikke *kæmpe* alene.⁹⁸

Og i en sådan situation lurede faren jo ikke blot fra de reaktionære, men også indenfor arbejderbevægelsens egne rækker, nemlig fra DKP og fra De samvirkende Fagforbund. Kommunisterne havde klart undsaet den nationale samling, og brugte kollaborationen til fremme af egne formål. Numerisk var de få, men ikke mindst efterårets pres på strejkekasserne viste deres agitatoriske styrke. Og under

se John Lukacs: *The Last European War, September 1939-December 1941* (1976) med henvisninger bl.a. s. 395 til P. Struye: *L'evolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande* (1945), hvorefter »a small minority believed in a German victory, a larger minority believed in a British victory, and the majority in some kind of a compromise peace«. Om politikernes situationsoptik under Nytårskrisen anfører Nissen (s. 448) at han ikke i sine kilder har fundet udsagn der sandsynliggør at politikerne kalkulerede med et tysk nederlag. »Regeringens afslag blev givet i bevidstheden om, at man i meget lang tid måtte affinde sig med besættelsessituationen«. Se også de konservative A. Svenssons og Priemes betragtninger over det nødvendige i at vinde tid på rigsdagsgruppens møde 3/1.41 kl. 16. På samme møde erklærede Hasle at han – modsat Christmas Møller – ikke følte sig »overbevist om, at England ville sejre, og at vi måtte indrette os med den mulighed for øje, at Tyskland sejrede« (*Det Konservative Folkeparti, Fællesgruppens protokol*).

⁹⁷ For betragtninger over det nationale samarbejde på Rigsdagen og erkendelsen af dets egenverdi som nødvendig forudsætning for forhandlingspolitikken overfor tyskerne, se Nissen, s. 418 ff. og 450 ff.

⁹⁸ Som note 63.

Hitler-Stalin-Pagten kunne socialdemokraterne tiltro dem alt.⁹⁹ Men langt farligere var naturligvis DsF-kollaborationen – den Hedtoft senere frysede kaldte »fagpolitikernes rene opportunisme«, personificeret i Laurits Hansen, der steg til vejs på den tyske højkonjunktur netop i de samme uger der så Hedtofts dybe fald – et forhold der naturligvis ikke gjorde Hedtofts bitterhed mindre. For det var en åben hemmelighed at de to rivaliserede om stolen efter Stauning.¹⁰⁰ Laurits Hansen som minister i et dansk »kommissariatstyre«? Tanken kan ikke have været Hedtoft fremmed, der iagttog DsF's stigende fremmedgørelse overfor classesamarbejdet på Rigsdagen, og som så Laurits Hansen gå sine egne veje for at sikre fagbevægelsens eksistens. Også her måtte sporene fra Norge skræmme.¹⁰¹ I hvert fald er Hedtofts distance til fagledelsen i februar-talen åbenbar.¹⁰²

Således var faren for at den nationale front skulle bryde sammen under presset fra et tysk krav i 1941 en mulighed som Hedtoft og andre socialdemokrater måtte kalkulere med. Også derfor – og fordi besættelsesperspektivet kan have været ganske kort – måske kun et halvt års tid – Hedtofts afgørende konklusion på bruddet: *Vi skal ikke håbe at det kommer dertil, endsige stile derimod.*

Med denne tolkning af bruddet som tvunget igennem af besættelsesmagten – altså imod politikernes ønsker og udenfor deres kontrol – bliver det centrale indskud klart, og februar-talen både sammenhængende og konsistent, således at den tilsyneladende modsætning opløses mellem på den ene side at ville tilstræbe bruddet (s. 4) og på den anden side at ville undgå det (s. 5). Modsat den socialdemokratiske tradition tilbød Hedtoft altså ikke sine partifæller noget brud. Tværtimod fremholder han endnu en gang at bruddet kan få katastrofale følger for den arbejdende befolkning. Hvad han gjorde var at forklare og forsvare eftergivenessom den helt nødvendige forudsætning for at holde den nationale skanse på Christiansborg. Og her gjaldt hovedslaget de store principper – og ikke person-

⁹⁹ Efter antistrejkeloven i september 1940 (»Lov om arbejdsforhold«) indledte fagoppositionen en voldsom kampagne for at få åbnet strejkekasserne. DsF satte sig kraftigt imod, fordi det med Lauritz Hansens ord »ville svække forbundenes økonomi, virke opløsende og være begyndelsen til bevægelsens sammenbrud«, men mange forbund følte sig hårdt presset og udbetalte af midlerne. Se referat af formandsmøde 19/9.40 i *De samvirkende Fagforbunds forhandlingsprotokol*; hertil Eiler Jensen og Kaj Bundvads afsnit i *Danmark besat og befriet II* s. 209 f.

¹⁰⁰ For Hedtoft-citater, se note 80 ovenfor.

For forholdet mellem Laurits Hansen og Hedtoft, se Sigurd Jensens leksikonartikel i *Besættelsen 1940-45: Politik, modstand og befrielse (1979)*; hertil Tage Kaarsted i: *De danske ministerier 1929-53* s. 257. Laurits Hansen spillede en aldrig helt oplyst rolle i forbindelse med gesandtskabets andet angreb på Hedtoft i sommeren 1941, se Tove Lund: *Fagbevægelsens forhold til samarbejdspolitikken 1940-42 i: Årbog for Arbejderbevægelsens historie 1972*, s. 112 ff.

¹⁰¹ For norsk LO's tilpasningsvilje under Riksrådsforhandlinger, se Sverre Steen: *Riksrådsforhandlingerne i: 1940 – fra neutral til okkuperet (1966)* passim; hertil Hans-Dietrich Loock: *Quisling, Rosenberg und Terboven (1970)* s. 550 ff.

¹⁰² Der tænkes her på bemærkningen: »For visse partifæller lokker og smigrer man, andre forfølges; visse inviterer man på studierejse til det »socialistiske Tyskland«, andre søger man åndeligt henrettet!« (manus. s. 6 nederst). Afslørende er også Hedtofts »glemsomhed«, da han i første omgang opregnede de forskellige kategorier af arbejderbevægelsens mænd der holdt fronten imod tilpasningen – og undlod at nævne fagforeningsledelsen. Den kom først med under justeringerne – som en cadeau til protokollen (s. 4 og s. 8). Var det også denne tilføjelse manus s. 4, der fik Hedtoft til at opløse det kategoriske *enhver af vore tillidsmænd* med modifikationer *langt de fleste?*

partispørgsmål, der kun kunne splitte. Som Christmas Møller måneden før var blevet ofret for en højere prioritet, nemlig den parlamentariske regering – således også Hedtoft nu for at redde den socialdemokratiske statsminister. Og som Christmas ved sin afgang advarede kammeraterne imod at ruste sig til »støddet«, fordi partiet ikke kunne bære »at landets velfærd sættes på spil for en enkelt mands skyld«¹⁰³ – således blev også Hedtofts tale det stærkeste forsvar for hans egen eksekution. I sandhed et ekstremt udtryk for kollaborationens skizofreni – eller for besættelsespolitikens kamp mellem hjerte og hjerne, således som Hedtoft formulerede det selv.

Hedtofts løbende bestræbelser for at sætte grænsepæle for eftergivenheden er det synlige udslag af denne indre konflikt, som slår så hårdt igennem talens anden redaktion. Således åbner Hedtoft nu for at bruddet kunne mødes også uden at alle partier stillede sig bag (jfr. s. 5 at bruddet *helst* må tages samlet) – en betingelse der i førsteudkastet var sat som et minimum. Samtidig foretager han en kronologisk afgrænsning af kollaborationen, der betød en indsnævring. Han tager nemlig det forbehold at eftergivenhedstaktikken *vel* var nødvendigt *et stykke tid endnu* svarende til at der *foreløbig* ikke var nogen anden vej – indtil en afgørelse forelå og sås klarere af alle (s. 5). Særlig sidste tilføjelse er vigtig. For den gjorde tilsyneladende kollaborationen til et spørgsmål om at vinde majoriteten for mindretallets erkendelse af bruddets nødvendighed. I første version havde Hedtoft taget det forbehold at der ikke var nogen anden vej, hvis man da ikke bevidst styrer mod katastrofen. Han tog altså klart afstand fra en konfrontationspolitik som den Christmas Møller havde plæderet for – der ville lænke samarbejdspolitikken til 9. april-løfterne, og begrænse den til en blot og bar administrativ kollaboration. Men heller ikke denne passus slap helskindet igennem anden redaktion. For Hedtoft indfører nu et bevidst *tør* styre mod bruddet – og gør dermed kollisionskursen til noget der kan diskuteres.¹⁰⁴ Brugen af ordet *bevidst* var heller ikke tilfældigt – hvad den senere rettelse fra at stile der imod til *bevidst* at stile der imod – viser (s. 5). For den afdækker et spillerum hos Hedtoft for den mere instinktive og ureflekterede, eventuelt følelsesmotiverede gliden hen imod bruddet – der måtte gøre hovedbudskabet mindre absolut. Endelig blødte Hedtoft ro-og-orden-parolen op (s. 7/8). Oprindeligt havde han forlangt at 9. april-løfterne skulle holdes 100 pct., og appelleret til alle socialdemokrater om at være aktivt behjælpelige hermed. Dette ændrer han nu mere uforpligtende og mere generelt til at parolen skulle følges *så længe* det ikke var kommet til noget brud med den danske regering. Altså igen en indskrænkning! I øvrigt noterer man sig at der ikke her blev levnet plads til nogen national opposition udenfor Rigsdagens rammer. Nu som senere lød parolen at et eventuelt brud måtte ske på politikernes – og ikke på nogen extra-parlamentarisk bevægelses præmisser.

Det er da i disse brudflader at vi skal finde argumenterne for Hedtofts opgør mod tilpasningslinjen – og ikke i de fragmenter af talen der hidtil har været kendt!

¹⁰³ For Christmas Møllers udtalelse i rigsdagsgruppen 9/1, se *Fællesgruppens protokol s.d.*

¹⁰⁴ Ændringen af det værdiladede *katastrofen* til det mere neutrale *bruddet* kunne tolkes i samme retning. Men der er nu snarere tale om en helt banal stilistisk rettelse for at undgå sammenstillingen af *katastrofe* med *katastrofale* i den ny eftersætning.

For kampen med manuskriptet viser overbevisende, at protesten ikke bare var en taktisk manøvre der skulle pacificere oppositionen. Den viser også, at den var mere end et håndslag fra »koldskulder«-linjens hovedrepræsentant til de utilfredse partigængere.¹⁰⁵ Den var en advarsel og et fortvivlelsens nødråb fra Hedtoft selv, under byrden af kollaborationens jernhårde nødvendighed. »Det vil være lettere at sige nej« som han erklærede til en række fagforeningsledere bare en måned senere. »Alligevel må vi sige ja, så længe vi derved kan gavne de kammerater vi repræsenterer – jfr. Norge, Holland, Belgien og Frankrig«. Og han fortsatte: »Når vi siger nej, så må det være [på] et spørgsmål, hvor vi som danske står enige fuldtud«. ¹⁰⁶

Dette var hovedessensen – også af budskabet den 13. februar. Det var ikke uden uafklarede punkter. For hvornår de krævede betingelser ville være til stede, og hvad der overhovedet ville ske hvis flertallet (i befolkningen og på Rigsdagen) aldrig erkendte bruddets nødvendighed – disse spørgsmål forblev til det sidste ubesvaret. Og her var den sproglige uformuenhed naturligvis kun et overfladesymptom på det langt dybere politiske dilemma. For nok kan det ikke udelades at Hedtoft udtrykte sig bevidst uklart af taktiske grunde. Men langt mere sandsynligt lyder det dog at heller ikke han kendte til svarene selv. Og det kan man vanskeligt klandre ham for i dag, hvor vi med historiens bagklogskab må konstatere at dette, bruddets strategiske, dilemma aldrig blev løst. Således heller ikke da det endelig blev aktuelt i 1943, og Rigsdagsoppositionens lille frustrerede mindretal måtte se sig trængt op i en taktisk blindgyde, der overlod hele initiativet til modparten, dvs. til tyskerne og til modstandsbevægelsen.¹⁰⁷

Således kunne Hedtoft ikke opstille noget alternativ til Socialdemokratiets tvingende interesser i at fortsætte kollaborationen til den bitre ende. Og han gav heller ikke noget svar på hvad der ville ske den dag, da landet imod politikernes ønske blev kastet ud i katastrofen. Hvad han opfordrede til her og nu, og hvis bruddet skulle ske og første skanse på Rigsdagen brød sammen, var at rejse anden skanse, i befolkningen, under mobiliseringen af alle åndelige og sjælelige ressourcer – en skanse bygget på de danske, nordiske og socialdemokratiske idealer – »der aldrig, aldrig kan tages« (s. 7). Og her kunne tilbageslaget i februar naturligvis også bruges offensivt. Vi har nu vore matyrer – lød parolen fra Als. Andersen til kredsformændene. *Vi må udnytte situationen, og vi må dreje stemningen således at moralen styrkes. Alle skal informeres snarest!*¹⁰⁸

¹⁰⁵ Hedtoft brugte selv udtrykket »kold skulder« i en samtale med Harald Bergstedt 23/12.40, refereret i brev fra Bergstedt til Hedtoft 24/12 med bemærkningen »at man i vore kredse overholdt en slags »kold skulder« overfor tyskerne« (Valdemar Pedersen: Harald Bergstedt (1967) s. 303 og 388 f.).

¹⁰⁶ Således iflg. maskinskrevet referat af formandsmøde i DsF 13/3.41 (DsF jnr. 774/41.).

Tove Lund har bestemt udtalelsen som Hedtofts efter et blyantsnotat, der ikke længere findes ved sagen. Se hendes artikel i *Årbog for arbejderbevægelsens historie 1972* s. 120; hertil brev fra Tove Lund af 9/12.81.

¹⁰⁷ Se mine betragtninger over de konservatives stilling i *August-oprøret 1943 I* s. 155 f., 205 ff. og *II* s. 349 ff.

¹⁰⁸ Se note 63.

Det var sindelags- og holdningskampen mod den nazistiske ensretning Hedtoft her manede frem. Denne blev det videre og det overordnede perspektiv i budskabet den 13. februar.

Hedtofts bitterhed, hans frygt for kollaborationens eskalering og hans magtesløshed overfor dens forfærdende inertie kommer klart til udtryk i et andet samtidigt vidnesbyrd, nemlig i et brev til fru rigspolitichef Thune Jacobsen, fra juni 1941, gengivet i Børge Outzes *Danmark under verdenskrig og besættelse*. Hedtoft havde – formentlig i selskab med Buhl og Als. Andersen – været til sammenkomst i rigspolitichefens hjem, og takkede i et brev Nina Thune Jacobsen for »Deres mands, og ikke mindst Deres danske rankhed og for Deres sikre instinkt for, hvad en god dansk kvinde eller mand kan og ikke kan, og modet til, om det skal blive fornødent at sige nej og fastholde det«. Og det hedder videre:

»Som Vidnesbyrd om, at det ikke var ment som en Talemaade skriver jeg denne taknemmelige Hilsen til Dem og Deres Mand, som begge fortjener mit og andres varme Haandtryk. Om jeg da har tvivlet paa Dem? spørger De maaske. Min Bedømmelse og Sindsstemning har sikkert, siden det – om jeg saa maa sige – skete med mig selv, været præget af Mistro og Betænkelighed, ikke overfor Deres Mand og Dem specielt, men egentlig overfor alle, deriblandt flere, jeg gennem Aar har arbejdet sammen med. Ikke Tvivl og Betænkelighed for, at de ikke skulde være gode Danske og alt det dér, nej, men Frygt for, at de skulde gaa længere, end fornødent var. Al Eftergivenhed og Imødekommenhed for de Problemers vedkommende, det nu drejer sig om, har for alle, det gælder Nation og Enkeltmenneske, en Grænse: naar den overskrides, er baade Selvagtelse og Sjæl tabt. Jeg har i det sidste Aar følt og føler i Dag, at vi er ude for et stort anlagt Prostitutionsforsøg, hvor selv de mest raffinerede Midler er taget i Brug. Der kæmpes om det danske Folks Sjæl, og min Frygt skyldes Angsten for, at ikke alle, det gælder fra oven og nedefter, skal forstaa, hvor meget det egentlig gælder. Maaske forstaa De slet ikke dette. Formentlig er det, som sagt, ogsaa paavirket af det, jeg har set og erfaret i Besættelsesperioden og min egen Skæbne. Interesserer det, saa læs medflg. Aktstykke og tænk over Aarsagen til, at man allerede i min Alder kan blive saa skeptisk og bitter«.¹⁰⁹

Hvor repræsentativ for holdningerne i Socialdemokratiet var nu denne Hedtofts angst, hans bekymringer og hans protest? Svaret kan kun blive foreløbigt og hypotetisk. Men tabet af omkring 18 tusind medlemmer i løbet af 1940 – svarende til ca. 10 pct. af den samlede medlemsskare – er i hvert fald et markant kvantitativt

¹⁰⁹ Outze II s. 307 f., der daterer brevet til ugen før angrebet på Sovjetunionen. Thune Jacobsen kvitterede i et brev af 28/6 (se Hedtofts arkiv).

Hedtofts brev blev efter krigen overladt *Information* af Thune Jacobsen som et led i dennes bestræbelser på at blive rehabiliteret. Under forhandlingerne med Outze herom (se II s. 517) nævnte T.J. at han to gange var blevet presset til at overtage justitsministerposten, men havde sagt nej. Første gang af Stauning, og anden gang af Hedtoft, Buhl og Als. Andersen. Det kan have været i forbindelse med dette sidste socialdemokratiske fremstød at mødet i Hellerup fandt sted. Se også Kaarsted i *De danske ministerier 1929-53 s. 168*. Det i brevet omtalte »medfølgende aktstykke« var formentlig den af Hedtoft tidligere nævnte fortrolige sagsfremstilling (se ovenfor note 91).

udtryk for en bred socialdemokratisk utilfredshed med besættelsespolitikken.¹¹⁰ Og at reaktionerne ikke blot gjaldt arbejdsløsheden og de øvrige økonomiske tilbageslag viser Staunings overraskende bemærkninger om sommerens regeringskrise, og de mange socialdemokraters kampagne for at få skubbet udenrigsminister Munch ud. Også proteststormen efter Hedtofts afgang tyder i samme retning. Juleaften 1940 skriver digteren Harald Bergstedt kritisk til Hedtoft: »Oppe i toppen af samfundet står Stauning, den største statsmand Danmark har haft, og varskoer os fra sin udkigspost, at vi skal dreje ansigtet mod syd, og lige nedenunder Stauning sidder du og direkte animerer eller i hvert fald tolererer den stik modsatte kurs: Kold skulder mod syd! og hvor stærk denne strøm allerede går – iblandt unge arbejdere, der har hørt dig eller Christmas Møller, eller blandt ældre, der direkte kritiserer Staunings »Syd-Parole« – det har jeg personligt været ude for.«¹¹¹ Bergstedt var endnu på dette tidspunkt medarbejder ved *Social-Demokraten* og loyal overfor partiet, så hans forargelse var næppe påtaget. Tværtimod turde den være et ganske godt barometer for bredden af de oppositionelle strømninger indenfor Socialdemokratiet.

Det ligger i partiapparatets natur at en sådan uro iblandt kadrene må slå særligt hårdt igennem til partiføreren. Men det er også oplagt at den i Hedtoft ville finde en særlig åben og modtagelig person. Rigsdagshistorikeren Svend Thorsen, der forstod kunsten at gribe om det essentielle i et politisk portræt, skriver om Hedtoft:

»Hans Hedtoft »den glade Hans«, som vennen Christmas Møller kaldte ham, var helt af den pykniske konstitutionstype: svær, rund, åben og blussende, fyldt af ideer, behov for og evne til at komme i kontakt med andre, gerne på festlig vis. I hans naturgrund var der både enfold og uskyld; adskillige af de udtalelser, især økonomiske løfter, man har dømt som letsindige, fandt deres forklaringer her; de var snarere gladsindede. Han troede på det godes overvægt i menneskene, og en enkelt vanskæbne kunne slide helt urimeligt på hans følsomme sind. Han var mest en taler og inspirator, der kun følte sine evner fyldestgjort, når der var et vidt perspektiv i opgaverne: arbejderbevægelses, demokratiets, det hele folks og Nordens fremtid.«¹¹²

Det vides da også at der i partiet var splid omkring Hedtofts person da der i 1947 skulle vælges socialdemokratisk regeringschef. »V. Buhl, den aldrende partifader, satte Hedtoft højt« skriver Thorsen, »men han var ængstelig for det vidtfavnende, undertiden svulmende, i hans natur og havde nok så gerne set den mere nøgterne H. C. Hansen som statsminister; det samme gjaldt adskillige af vælgerforeningerne.«¹¹³ Jens Otto Krag, der sad som minister under Hedtoft 1947-50 og igen i 1953-55, taler tilsvarende om Hedtofts »stærkt følsomme sind«, hvor kritikkens pile »borede dybt og satte sår og ar«. Det hedder også at udfaldet af en sag, måden den

¹¹⁰ *Danmark besat og befriet II* s. 236. I vælgerforeningen »Strand«, den ene af de tre socialdemokratiske foreninger der udgjorde Hedtofts opstillingskreds, 15. kreds, faldt medlemstallet i de to første besættelsesår fra ca. 4000 til ca. 2800 (iflg. samtale med Boye Hansen).

¹¹¹ Som note 105.

¹¹² Se kronik i *Politiken* 29/1.58 »En storpolitikers skæbne på et tidsskel«, aftrykt i S. Thorsen: *Folketinget i Nærbillede 1950-1970* (1974) s. 120.

¹¹³ S. st. s. 121.

blev løst på, og kommentarerne der fulgte, var noget der angik ham selv direkte og personligt. »Ethvert politisk problem gennemlevede han, før han blev færdig med det. Det sled«. ¹¹⁴

Men det ville være for snævert kun at se protesten i 13. februar-talen som et emotionelt sidespring, fremprovokeret af temperamentet og de private frustrationer. Hedtoft var – som også portrætteret af Thorsen vil vise – idepolitiker. Han havde som ung DsU'er i tyverne gennem mødet med det tyske socialdemokrati modtaget varig påvirkning af den såkaldte »etiske socialisme«, og fastholdt livet igennem troen på ideernes bærekraft og betydning. ¹¹⁵ Februar-talen er gennemsyret af denne tro, og får sin særlige karakter af politisk testamente derved. Klarest formuleret i betragtningen: »Dansk arbejderbevægelse og Socialdemokratiet er bærere af og forpligtet overfor ideelle værdier, overfor et socialdemokratisk og demokratisk livssyn, som aldrig må dø, og som vi alle i dag og i fremtiden har pligt til at holde os for øje i afgørelsens stund« (s. 6). For Hedtoft var begreber som *ære*, *national stolthed* og *selvagtelse* ikke fraser; udtryk som at arbejderbevægelsen kunne tage *skade på sin sjæl*, eller at den *æreløse selvopgivelse* nødvendigvis måtte føre til det *indre moralske sammenbrud* var ikke politiske klicheer, men eksistentielle sandheder. Det fjernede ham langt fra den scavenianske verden, og skilte ham også fra mange socialdemokrater – ikke mindst indenfor fagbevægelsen.

Endelig hører der til billedet af Hedtofts politiske og ideologiske fysiognomi også en åre af aktivisme, der skilte ham markant fra den første socialdemokratiske førergeneration. Han havde – som det er blevet formuleret af J. O. Krag – viljen til at slå igen! ¹¹⁶ Det ser vi i kampen mod DKP og DNSAP i 30'erne, med initiativet til oprettelsen af HIPA; det ses også af det antifascistiske arbejde i Tyskland og Spanien – hvor SPD's sammenbrud i 1933 blev det alvorlige memento; og det ses først og sidst i forsvarsspørgsmålet hvor hans opgør med »partipacifismen« og »det nationale mindreværd« var med til at dreje partiet i 1935. ¹¹⁷ Det er således ikke tilfældigt at det var Hedtoft der om aftenen den 8. april før partiformandsmødet pressede Hartvig Frisch for at regeringen ikke skulle strække våben uden kamp, ¹¹⁸ og at det var ham der kort før sin fratræden, i januar 1941, indledte samarbejdet med generalerne om *Folk og Værn*, og gav tilsagn om Socialdemokratiets støtte til et nyt og styrket forsvar. ¹¹⁹ Således var det også Hedtoft der sammen med H. C. Hansen blev partiets kontaktsmand til Frihedsraadet, og som i efteråret 1944 på en illegal mission formidlede våbenleverancerne hjem fra Sverige. Endelig var det regeringen Hedtoft der i 1949 brød med neutralitetspolitikken, og førte Danmark ind i NATO.

¹¹⁴ *Mindebogen* s. 108 og 151; hertil Kampmann s. 37 og samtale med Boye Hansen.

¹¹⁵ Den etiske socialisme understregede særligt lederens forpligtelse til at fastholde de moralske normer og derved fremstå som forbillede for de menige kadre. Se H. C. Hansen i *Mindebogen* s. 9 f. og Vagn Dybdahl i biografien i DBL.

¹¹⁶ *Mindebogen* s. 42. Se i øvrigt generelt Krag's afsnit »Manddomsgerning« her og det flg.

¹¹⁷ Se også Bent B. Jørgensen: Det danske Socialdemokratis syn på forsvaret 1929-35 i: *Årbog for Arbejderbevægelsens historie 1973, især s. 28 og 18.*

¹¹⁸ Således iflg. Frisch's notat 14/4.40 i Parl. Komm. I s. 517 s.

¹¹⁹ Palle Roslyng Jensen: *Værnenes politik – politikernes værn* (1980) s. 103.

Hedtofts åbent proklamerede antinazisme, hans martyrium i 1941, og hans indsats for modstandsbevægelsen i 1944/45 skabte i besættelsesgenerationen et billede af den socialdemokratiske fører som modstander af samarbejdspolitikken og som frihedskæmper. Billedet – der med varianter også har fundet vej til den videnskabelige litteratur¹²⁰ – er ligeså misforstået som kollaboratørstemplet er det på efterfølgeren, Alsing Andersen, og DsF-formanden Laurits Hansen. For det overser i sin personfixering – eller negligerer bevidst – den fundamentale konsensus der herskede i det socialdemokratiske lederlag om kollaborationens nødvendighed, og det ringe råderum denne skabte for andre handlingslinjer. At Hedtoft i november 1940 stemte for fagbevægelsens »studierejse« til Tyskland – hvad der senere blev et af kritikpunkterne imod Laurits Hansen, og at denne stod forrest i regeringsoppositionen i august 1943, mens Hedtoft forsvarede samarbejdspolitikken så sent som i 1944¹²¹ – er fakta der passer dårligt ind i den socialdemokratiske tradition, men som – hvor modsætningsfyldte de end kan synes – fremstår som meget præcise udtryk for basale socialdemokratiske interessestrukturer – der rækker udover situationen og den personlige politik.

Også februar-talen, med dens indkapslede protest, er således et klart udtryk for kontinuiteten i den socialdemokratiske overlevelsestrategi, og Hedtoft selv, idepolitikeren med tvivlens nådegave og bitterheden i sindet, et overbevisende eksempel på de snævre valgmuligheder der forelå for det socialdemokratiske lederlag under besættelsen. For modsat Christmas Møller – hvis dagbøger i vinteren 1941 er et eneste desperat håb om et nej der kunne føre ham tilbage til rigspolitikken igen – forblev Hedtoft i »systemet«, og bevarede trods den formelle deklassering sin status i partiledelsen, med andel i magten og beslutningerne – men dermed også under det politiske ansvar. Han forblev krigen igennem loyal overfor kollaborationslinjen, og støttede indtil 29. august samarbejdspolitikken ubetinget.

I mangel af en videnskabelig funderet Hedtoft-biografi kan synspunktet ikke dokumenteres bredt. Vi får nøjes med en række ophængspunkter.

Hedtoft, Socialdemokratiet og kollaborationen

Efter sin fratræden holdt Hedtoft en lav profil for ikke at give tyskerne anledning til at gribe ind. Men taktikken mislykkedes. I juli lancerede gensandten det endelige fremstød for at få arbejderføreren *kaltgestellt*, anden fase i »Hedtoft-sagen«, der ikke skal behandles her.¹²² Angrebet slog for så vidt fejl som det lykkedes partiet ved at mobilisere alle kræfter at fastholde Hedtofts folketingsman-

¹²⁰ Se f.eks. Claus Bryld og Tove Lund i anf. arbejder.

¹²¹ For beslutningen om at sende en delegation på »studietur« til Tyskland, se referat af ekstraordinært forretningsudvalgsmøde 14/11.1940 i *De samvirkende Fagforbunds forhandlingsprotokol*; hertil generelt for »Tysklandsrejserne« Tove Lunds anf. arbejde s. 105 ff. For Hedtofts udtalelser om samarbejdspolitikken i febr. 1944, se note 136 nedenfor. For Laurits Hansen og deportationskrisen i August 1943, se *Augustoprøret 1943 II s. 294 f.*

¹²² Se Frisch I s. 172 ff. Denne del af kampagnen mod Hedtoft er kvalitativt langt bedre belyst end februar-hændelsen, se Hedtofts og Boye Hansens arkiver.

dat, men han måtte forlade tillidsposten i De samvirkende Fagforbund, og indskrænke sin talervirksomhed til 15. kreds.

I juni – dvs. tæt på det tidspunkt hvor uvejret for anden gang brød løs – modtog Hedtoft en invitation fra den britiske minister for økonomisk krigsførelse, labour-politikeren Hugh Dalton, om at komme til London og sætte sig i spidsen for de frie danske dér. Planen var fostret allerede i januar, og skal også have rummet Alsing Andersens kandidatur. Den var således ikke oprindeligt inspireret af Hedtofts fratræden, men sigtede først og fremmest mod at få en betydningsfuld socialdemokrat til England. Og her skelnede Dalton altså ikke mellem Alsing Andersen og Hedtoft – som han begge kendte fra arbejdet i II Internationale i 30'erne.¹²³ Som det vil være almindeligt kendt sagde Hedtoft nej, og det blev i stedet Christmas Møller der senere fulgte opfordringen. Men set fra London var den konservative politiker fra det mere beskedne højre-parti altså kun næstbedste løsning. Om Hedtofts overvejelser skriver Krag at han var parat til at rejse, men at Stauning sagde nej.¹²⁴ Det lyder ikke særligt sandsynligt, og dementeres også af Hedtofts samtidige udtalelser til Christmas Møller, hvorefter »han gerne på et eller andet tidspunkt ville tage til England, at han ikke havde noget som helst imod illegal virksomhed, men at han anså tidspunktet for at være alt for tidligt, og at måske mange andre hensyn (Stauning, partiet osv.) bevirkede, at han for øjeblikket ikke ville«. ¹²⁵ Hedtoft bøjede sig altså for hensynet til partiet og konsekvenserne for

¹²³ Dalton var tillige minister for den britiske sabotageorganisation, SOE. Initiativet til at få en dansk politiker til London udgik fra SOE's danske sektion. Se for denne første fase beretninger fra Frank Stagg og Reginald Spink (Rigsarkivet); Ebbe Munck: *Døren til den frie verden* (1967) s. 50; Foreign Office N 371/32734/28 med skriv. fra G. O. Wiskeman til C. F. A. Warner af 13.1.43; Jørgen Hæstrup: *Christmas Møllers Londonbreve* (1974) s. 14 ff.

Daltons invitation til Hedtoft er dateret 6. juni (se s. st. s. 17). Den nåede Hedtoft via det britiske gesandtskab i Stockholm og med ægteparret Seidenfaden og forfatteren Hakon Mielche som kurerer. Det nye tyske forsøg på at trænge Hedtoft helt ud af dansk politik startede den 2. juli. Har Hedtoft først svaret efter denne dato stiller det hans loyalitet overfor samarbejdslinjen i et endnu kraftigere relief.

¹²⁴ J. O. Krag i *Mindebogen* s. 70.

¹²⁵ Således iflg. Christmas Møllers rapport af 1/7.42 om sin afrejse til England (i Sten Gudmes arkiv i RA). Hedtofts udtalelse faldt i en samtale i august 1941. En anden samtale fandt sted noget senere i overværelse af ritmester Lunding fra militærets efterretningstjeneste. Christmas Møller havde på dette tidspunkt besluttet selv at rejse, men var stadig usikker på Hedtofts holdning. »Jeg turde ikke sige til ham at jeg rejste, fordi jeg ikke vidste noget som helst om, hvorvidt forholdet mellem ham og Stauning var af en sådan karakter, at han følte sig forpligtet til at meddele Stauning det. (Man må huske at min erfaring er, at det overhovedet var umuligt i Socialdemokratiet at sige noget som helst til en menig socialdemokrat, som Stauning ikke fik at vide straks.) Men jeg forhørte Hedtoft Hansen på den måde, at jeg spurgte ham om, hvis der var virkelig alvor i henvendelsen fra England, om han så ville tage af sted – og det fik jeg i virkeligheden ikke noget særligt klart svar på«.

I det i note 81 refererede brev fra Hedtoft til Christmas Møller af 6/3.45 hedder det som et forsvar for Hedtofts holdning før 29/8.43 at »du bedre end andre ved, at loyaliteten overfor mit parti og ønsket om at bevare det samlet udadtil var så afgørende for mig og faktisk gjorde udslaget i mine dispositioner ...«

Hvorvidt Hedtoft selv har benyttet udtrykket »illegalt arbejde« eller dette er Christmas Møllers version overfor de britiske myndigheder – kan ikke afgøres. Udtrykket forekommer anakronistisk i august 1941, men ikke året efter da rapporten blev skrevet. I alle tilfælde turde det udtrykke et maksimum af aktivisme, netop fordi Christmas var samtalepartneren. Jfr. også den uklarhed som den anden drøftelse efterlod.

kollaborationslinjen. Det var også de argumenter han drog frem da indbydelsen kom til ham for anden gang, nemlig i december 1943, og han atter sagde nej.¹²⁶

I det hele taget var Hedtofts holdning til den begyndende modstand utvetydigt. Overfor de første sonderinger fra Frode Jakobsen semilegale »Studieringen« syntes han positiv indstillet, men trak hurtigt følehornene til sig igen, og da han senere blev opsøgt af et af organisationens medlemmer med anmodning om økonomisk støtte talte han afvisende om »spejderromantik«.¹²⁷ Således erklærede han også i sin valgkreds i februar 1942 om den just overståede krise i forbindelse med tilslutningen til Antikomintern-pagten, at der havde været delte meninger om denne sag, men at man sluttelig tiltrådte udfra det synspunkt, at der ikke var nogen vej udenom. »De højtidelige løfter, Danmarks konge og regering den 9. april på vore vegne har givet besættelsesmyndighederne, må vi alle stå bag. Hver enkelt dansk statsborger har pligt til loyal og korrekt optræden overfor enhver, der har lovlig myndighed at udøve... Lyt ikke til rygter og ophidselse!... Følg kun de paroler, der bliver givet af myndigheder og de ansvarlige arbejderorganisationer«.¹²⁸

Otte måneder senere, i oktober 1942 – altså under den oprækkende Telegramkrise, men før forhandlingerne om regeringen Scavenius var begyndt – krævede Hedtoft igen at man bøjede sig under besættelsens vilkår og kompromispolitikken – hvor smerteligt dette end følte. Så længe der findes en folkevalgt regering i landet kan der kun føres een politik, erklærede han, og advarede imod demonstrationer og opløb, der kunne bringe livsvigtige interesser i fare. Han angreb også den uansvarlige agitation over BBC og sabotagen – som enhver der ønsker en fortsat rolig udvikling må tage afstand fra. »Enhver må forstå hvad der nu står på spil. Forholdene i Norge skræmmer. Vi er dog afskåret fra at tage stilling dertil, men jeg gad kende den dansker, som ikke inderligt ønsker, at undgå lignende tilstande her. Ude i den krigeriske verden slås man om maskingeværreder; vi kan ikke deltage i denne kamp. Små lande kan militæret erobre, har denne krig lært os. [Men] vi er intet erobret land. I modsætning til Norge er konge, regering og Rigsdag [intakt]...«.¹²⁹

Da valget under Telegramkrisen stod for eller imod en fortsættelse af kollaborationen stemte Hedtoft sammen med en kompakt majoritet af socialdemokrater

¹²⁶ For henvendelsen i december 1943, og referatet af Hedtofts samtale med Muncks emissær, Hakon D. Skafte, se rapporter af 10/12.43 og 2/3.44 i Ebbe Muncks arkiv, kasse 1. Samtalerne er fyldigt citeret i Hæstrup: *Hemmelig Alliance I* (1959) s. 60 f.

¹²⁷ For kontakterne fra »Studieringen« til Hedtoft, se Frode Jakobsen: *I Danmarks Frihedsråd* bd. I s. 25 og Steen Andersen: *Ringens – en upolitisk modstandsorganisation? En undersøgelse af Ringens opståen, sammensætning, udbredelse, arbejde og formål 1941-45* (utrykt specialeafhandling v. Københavns Universitet 1981) s. 9, der bringer citater fra breve fra Jørgen Banke til Christmas Møller okt. 1940.

For civiling. Søren Rasmussens møde med Hedtoft – der desværre ikke kan dateres nærmere, men må ligge før 29/8.43, se samt. m. S. R. af 21/5.74 (Kongl. Bibliotek), venligst oplyst mig af cand.mag. Steen Andersen.

¹²⁸ Manus. til tale i 15. kreds 1/1.41. Hedtoft gør her udtrykkelig opmærksom på at han holder sig strengt til manuskriptet som dokumentation, såfremt der skulle være spioner til stede. Selvom talen blev holdt i vælgerforeningen kan den således ikke betragtes som intern.

¹²⁹ Manus. til tale i 15. kreds 11/10.42.

imod det store mindretal af konservative og venstremænd der ønskede bruddet. Af en forsamling på omkring 150 socialdemokrater kastede således kun 6 – og alle af den mindre kaliber – deres stemme imod Scavenius, og ingen af rebellerne fra 1940/41 var med – hvorved det i det hele turde være vanskeligt at få øje på hvem Hedtoft Hansen-fløjen egentlig talte.¹³⁰ November-ministeriet var et bittert kompromis, erklærede Hedtoft senere under valgkampen i marts – der bragte ham partiets største stemmetal, i Bispebjerg-kredsen.¹³¹ »Om det er vort hjerte eller vor forstand, der har ført til, at vi har givet den tilslutning i regering og Rigsdag, er mindre væsentlig. For os har det afgørende været, at sammenholdet måtte bevares så længe, det endnu rummede politiske muligheder, hvorigennem krigens ødelæggelse af ånd og liv kunne undgås.« Og han fortsatte: »Det øjeblik kan komme hvor vi ikke længere ser nogen politisk mulighed i en fortsættelse af denne politik, *men vi ønsker det ikke* (kursiveringen min)!« Denne sidste udtalelse er central – for her ser vi jo den klare linje tilbage til 1941 – og det ikke mindst når vi tager den modifikation med i betragtning der lå i talens oprindelige formulering. Her hedder det nemlig: »Men vi agter ikke at lægge skjul på, at det øjeblik kan komme for os, hvor vi ikke længere ser nogen politisk mulighed i en fortsættelse af denne politik, og vi føler, at vi er rykket dette tidspunkt nærmere efter begivenhederne omkring ministeriet Scavenius dannelse, end vi har været på noget tidligere tidspunkt af besættelsestiden«. – Men karakteristisk nok sanerede Hedtoft altså senere denne formulering ud!¹³²

Augustkrisen i 1943 blev så prøvestenen. Vi kender kun lidt til Hedtofts optræden og politiske aktivitet i disse uger – når bortses fra at han på det historiske møde med den rigsbefuldmægtigede i Kgs. Lyngby den 18. august skaffede sig en undskyldning for »fyringen« i 1941 – som dr. Best med æselspark til sin forgænger kendte uberettiget!¹³³ Under den parlamentariske krise den 20. august – der igen bragte den socialdemokratiske rigsdagsgruppe massivt op bag samarbejdspolitikken – udtrykte Hedtoft forståelse for den nationale protest i strejkebevægelsen. Men han støttede ro-og-orden-opråbet ubetinget, og angreb alle dem »med våde fødder«, der tidligere havde finansieret *Fædrelandet* og nu støttede De frie Danske.¹³⁴ Om Hedtofts syn på samarbejdspolitikens fald har vi ikke bevaret samtidige udtalelser, men det er utvivlsomt at han ligesom H. C. Hansen følte bruddet som en ulykke for landet. Således talte han endnu den 1. september internt til fordel for en ny regering – såfremt den bare kunne få en status som den før undtagelsestilstanden, hvor f.eks. Buhl var helt afvisende, og han stod bag Als. Andersens herostratisk berømte 2. september-cirkulære, der vendte sig imod koalitionen af

¹³⁰ Se *Augustoprøret I* s. 68.

¹³¹ Se manus. i arkivet.

¹³² Der er tale om Hedtofts rettelser og tilføjelser til et *trykt* manus. hvis proveniens ikke er klarlagt. Der kan i hvert fald ikke påvises nogen overensstemmelse med de bevarede dele af Socialdemokratiets valgmateriale.

¹³³ Se *Augustoprøret II* s. 321 ff. for mødet hos Duckwitz i Lyngby 18/8.

¹³⁴ For Rigsdagens forhandlinger 20/8. se *sst.* s. 334 ff. Hedtofts indlæg er refereret af H. C. Hansen (se dennes arkiv) m. læg »Papirer og notater fra 1943«) og af landstingsmand Eric Jacobsen (se dennes arkiv).

»chauvinister« og kommunister, der havde sprængt samarbejdspolitikken i luften.¹³⁵ Endnu i 1944 forsvarede Hedtoft cirkulæret overfor rebelske partikammerater i Stockholm med argumentet, at bruddet uden skade kunne være kommet et halvt år senere – og under gunstigere omstændigheder!¹³⁶

Men samtidig følte Hedtoft naturligvis også bruddet som en stor personlig lettelse, der skabte klarere linjer, og satte et punktum for det politiske exil. En stærk sympati forbandt ham i de sidste besættelsesår med frihedskampen og dens idealer. Han beundrede den menige frihedskæmper for hans etos og hans offervilje. Og han så klarere end mange partifæller modstandens styrke og resonnans i befolkningen. I sin selvforståelse var han og politikerne en afgørende del af modstandskampen – som repræsentanter for den »legale« eller »passive« linje, der afskærmede og støttede de illegale, gennem sin obstruktions- og forhandlingstaktik. Som Hedtoft, Buhl og H. C. Hansen formulerede det overfor Ebbe Munck i efteråret 1944 var modstandsbevægelsen næppe nået så langt uden at de legale instanser havde bifaldet og beskyttet!¹³⁷ Mod krigens slutning blev Hedtoft mere og mere illegaliseret. Han følte sig – med rette eller urette – jaget af Gestapo, og boede periodevis ude. Han mødtes med Frihedsrådets eller Londons repræsentanter; rejste hemmeligt til Sverige; forhandlede våben og ammunition; og indtog i krigens slutfase en konspirativ nøgleposition mellem de legale og illegale kræfter og den tyske besættelsesmagt.¹³⁸ Men samtidig – og *afgørende* i denne forbindelse – identificerede han sig aldrig med modstandens krigsprogram, og han bevarede besættelsen igennem en usvækket mistillid til modstandsorganisationerne, med

¹³⁵ For partiledermødet i Købstadsforeningens lokaler 1/9. se *Augustoprøret II* s. 480 f. Vi har kendskab til mødet via H. C. Hansens notater (som note 134), hvor Hedtoft refereres for bl.a. følgende indlæg: »Stillingen klar – en fordel! – Parole: Alt dette skyldes Christmas og kommunisterne!« Se også *sst.* s. 479 for H. C. Hansens samtidige notat »Som om livet blev værd at leve søndag den 29. august!« Alsing Andersens cirkulære af 2. september er behandlet *sst.* s. 481 f.

¹³⁶ Usigneret brev, »Kære ven«, af 24/2.44 i kopi i Allan Vougt's arkiv. Dele af brevet er citeret i *Augustoprøret 1943 II* s. 482, hvortil henvises for ophavssituationen. Adressaten er den socialdemokratiske journalist Harry Agerback, der på Stockholms-danskernes vegne havde protesteret imod 2. september-cirkulæret. Jeg har fejlagtigt i disputatsen anført Als. Andersen som brevskrivere. Brevet udgør bilag d) i en samling på i alt fire dokumenter som Als. Andersen med følgeskrivelse af 28/2.44 sendte Vougt til orientering. Bilag c) er en afskrift af et brev fra Als. Andersen til Agerback af 9/2.44. Om brevet af 24/2 hedder det i følgeskrivelsen at det er »et nyt brev til ham, sendt i disse dage, fordi man på hans nye opholdssted stadig er meget fornærmet over dette cirkulære«. I brevet optræder Als. Andersen som »X« og omtales i tredje person – hvad der i sin tid fik mig til at opfatte brevet som en bevidst anonymisering fra Als. Andersens side. En nærlæsning gør det dog klart at brevskrivere må være Hedtoft. Således fremhæves og roses Als. Andersens indsats i så kraftige vendinger at det gør det psykologisk umuligt at denne kan være brevskrivere. Den fældende *passus* lyder dog: »Jeg tør roligt sige, at bortset fra undertegnede er ingen blevet så hyppigt og så voldsomt angrebet som X både i *Fædrelandet* og *Nationalsocialisten*«. Her kan »undertegnede« kun være Hedtoft. Formentlig har partiet efter »samarbejdspolitikeren« Als. Andersens fiasko tiltroet »nej-sigeren« Hedtoft større chancer for at pacificere rebellerne i Stockholm.

¹³⁷ Se referat af Munck fra sit besøg i Danmark 17.-28. okt. 1944, indlagt i dagbogen (E. Muncks arkiv, pk. 7).

¹³⁸ Se bl.a. Hans Kirchhoff: Georg Ferdinand Duckwitz. Skitser til et politisk portræt i: *Lyngby-Bogen* 1978 s. 164 ff.

deres mange antiparlamentariske og systemfjendtlige træk. Han stolede ikke på bevægelsens partipolitiske neutralitet, og ikke på ledernes demokratiske metamorfose,¹³⁹ og hans primære bestræbelser gik til det sidste ud på at kontrollere og inddæmme dem.

Hedtoft havde haft direkte kontakt med den organiserede modstand siden de socialdemokratiske ledere i forsommeren 1943 førtes sammen med chefen for S.O.E. i Danmark, Flemming Muus.¹⁴⁰ Men dette gjorde ham ikke mere positiv overfor den aktive modstand end at han i november 1943 afviste at træde ind i Frihedsrådet – under henvisning til at det gik kommunisternes og Dansk Samlings ærinde. Og han forbød også andre socialdemokrater at gøre det.¹⁴¹ I en samtale med en af Ebbe Muncks emissærer hedder det således klart, at man ikke ønskede at brænde det hele af »såfremt resultatet blev kaos i landet«.¹⁴² I stedet arbejdede Hedtoft på de interne linjer for at stække kommunisterne og sikre politikerne hvis modstandsbevægelsen skulle revoltere i en sammenbrudssituation.¹⁴³ Han deltog således snævert i opbygningen af hærens – og senere også – politiets illegale styrker, og søgte gennem aftalerne med den svenske regering at sikre dem våben og mandskab.¹⁴⁴ Igennem 1944 og 45 oprådte han gentagne gange neddæmpende på modstanden – åbent intervenserende som under folkestrejkerne i 1944, mere indirekte og skjult gennem sine paroler i politikernes illegale presse.¹⁴⁵ I de sidste måneder arbejdede han intenst på at sikre besættelsens fredelige afvikling, og det politiske systems retablering, og så sent som i marts 1945 advarede han sin gamle kampfælle Christmas Møller (hvis færden i exilet han indtil da havde fulgt med den største mistro) om ikke i den ellefte time at nedkalde krigen over Danmark, fordi »det stadigvæk er en frygtelig kendsgerning at tyskerne endnu er i Danmark og hver dag hensynsløst udbygger deres politimæssige og militære magtapparat, så

¹³⁹ Se f.eks. ovennævnte brev til Christmas Møller 6/3.45, hvori det bl.a. hedder: »Jeg foragter en del af de landsmænd, der medens de var herhjemme før 1940 var nærmest krypto-nazister og behandlede bl.a. min antinazistiske virksomhed (Internationale – Matteottifonden – Spanienshjælpen o.s.v.) på linje med *Fædrelandet*, men som efter afrejsen satte sig til i udlandet at fælde dumme og overlegne domme over mig og mange af mine venner, der er tvunget til tavshed, og som nu gennem år for fleres vedkommende med livet som indsats dagligt har fyldt deres plads herhjemme og modstået fristelsen til at tage til udlandet og spille frihedskæmperhelt og martyr. Jeg har aldrig og vil aldrig bebrejde nogen, at de rejste – end ikke dem, hvis eneste antinazistiske indsats var – afrejsen – men jeg forbeholder mig, hvis jeg da klarer den så længe, til sin tid at sige enkelte af disse højkæftede udlandshelte med den færdige dom over al »illegal« hjemmefront et par åbenhjertelige ord.«

¹⁴⁰ *Augustoprøret I* s. 278.

¹⁴¹ Frode Jacobsen: *I Danmarks Frihedsraad I* s. 83 og II s. 47 f. og Mogens Fog: *Efterskrift* (1976) s. 148 f.

¹⁴² Som note 126.

¹⁴³ Se f.eks. Mogens Nielsen: *Socialdemokratiet og enheden i arbejderbevægelsen 1943-45* (1978) s. 40 ff.

¹⁴⁴ For Hedtofts rolle i genopbygningen af de illegale værn se Roslyng Jensen, *anf. arb. passim*; for politiet se J. Hæstrup: *Til landets bedste II* (1971) s. 136.

¹⁴⁵ For Hedtofts rolle under den københavnske folkestrejke, se bl.a. Frode Jacobsen, *anf. arb. II* s. 232 f.; for jernbanestrejken i sept. 1944, se Mogens Fog, *anf. arb.* s. 178 og J. Hæstrup: *Til landets bedste II* s. 62. For Hedtofts artikler i »Danske Tidende«, se Rüdiger Eckert: *Die politische Struktur der dänischen Widerstandsbewegung im Zweiten Weltkrieg* (1969) s. 284 ff.

de ikke alene kan skyde os allesammen, men også nå at ødelægge alt«. ¹⁴⁶ Christmas havde fra London proklameret Danmarks vilje til at sende tropper mod Japan, eventuelt også at stille baser til rådighed, og intet synes mere gennemlysende for begrænsningerne i politikernes strategi end netop afstanden fra Hedtofts helt igennem »scavenianske« betragtninger og til Christmas Møllers alliance- og good-will-politik. Et hav større end Nordsøen skilte til det sidste Hedtoft fra modstandens krigsprogram.

Konklusion

Som politisk dokument er Hedtofts tale i februar 1941 således klart repræsentativ for hovedmålet med og argumentationen bag den socialdemokratiske overlevelsesstrategi under besættelsen, dvs. kollaborationslinjen. Denne ville undgå at Danmark blev trukket ind i krigen – i de første år på tysk, og i de sidste år på allieret side – og land og rige forødt, de demokratiske institutioner ødelagt, og arbejderbevægelsens organisationer sønderlået. Hverken i 1941 eller senere tilbød Hedtoft – eller andre fra lederlaget – kammeraterne noget brud, således som den socialdemokratiske tradition har villet hævde. Tværtimod fremhævede han at et brud ville få katastrofale følger for arbejderklassen, og let resultere i en isolering af Socialdemokratiet som politisk parti – og som national bevægelse, for her havde socialdemokraterne ikke svært ved at identificere deres eksistenskamp med nationens. Derfor blev bevarelsen af den nationale samling en *conditio sine qua non* for overlevelsesstrategien, og dermed også den afgørende forudsætning for at modtage bruddet – om dette skulle komme. Også derfor var eftergivenesspolitikken, med dens foreløbige kulmination i Hedtofts afgang, en absolut nødvendighed, og en kollisionskurs som den en eksileret Christmas Møller havde lagt op til – forkastelig og farlig. Dette var det første og vigtigste budskab i februar-talen.

Hvad angår protestlinjen lå denne markant i talen, men nu som senere indkapslet og klart underordnet kollaborationens bærende tanke. Naturligvis kunne politikerne blive stillet overfor eksistentielle krav som de måtte afvise, og som derfor kunne udløse bruddet – eller de kunne regelret blive skubbet til side af et kommissariatstyre eller af en nazistisk regering – den mulighed der lå nærmest for efter vinterens begivenheder. Men denne situation var uønsket. Den var af tvangskarakter. Hvad det gjaldt om i den flydende militærpolitiske situation var at vinde tid. Derfor havde Hedtoft heller ingen alternativstrategi klar hvis katastrofen skulle indtræde. Han lovede ingen »modstandskamp« således som traditionen

¹⁴⁶ Brev af 13/3.45 til chefredaktør Niels Grønnet, Pressens Radioavis, der da var flygtning i Sverige, med anmodning om at budskabet videregives til Christmas Møller under dennes ophold i Stockholm (Hedtofts arkiv, kasse 13).

I betragtning af den nære kontakt der eksisterede mellem Hedtoft og Christmas Møller igennem 1940 og 41 er det bemærkelsesværdigt hvor tynd forbindelsen var i de følgende år. Christmas M. forsøgte at knytte den flere gange. I arkivet (pk. 17) findes således det tidligere nævnte, aldrig afsendte brev af 4/1.44, samt et brev af 28/2.44 – der tilsyneladende aldrig nåede frem; hertil brev af 3/7.44 – som Hedtoft besvarede 8 måneder senere, nemlig med det tidligere omtalte brev af 6/3.45; Christmas Møller svarede prompte med brev af 15/3.45 – der synes at have afsluttet denne sene og sporadiske korrespondance.

kan se det i et misforstået og uhistorisk »29. august-perspektiv«. Hvad han derimod tilbød var en holdnings- og sindelagskamp som den man havde set i Sønderjylland indtil 1920, og som nu førtes i Norge. Dette blev det andet, og det overordnede, budskab den 13. februar.

Således kan Hedtofts tale nok konstituere en særlig »kold-skulder«-holdning indenfor Socialdemokratiet – forstået som en mere afventende og passiv samarbejdslinje end Staunings og DsF's – men ikke som nogen modstand imod kollaborationen som sådan. Hedtoft var ikke modstander af tilpasningslinjen, men bøjede sig loyalt under den – således som også frustrationerne over fyringsgrundlaget viser. Demonstrationen i 1941 fik da heller aldrig konsekvenser. For hverken i ord eller handling ses Hedtoft senere at have markeret en så kraftig protest. Således er undersøgelsen også blevet en kraftig påmindelse om den gode, gamle kildekritiske regel der kræver det historiske udsagn tolket på baggrund af sin ophavssituation. Og denne konstitueredes i februar af et helt specifikt sammenløb af personlige og politiske omstændigheder der aldrig indtraf igen. Da Gesandten et halvt års tid senere rettede sit andet og sidste angreb på Hedtoft – og tabte, havde krigen ændret karakter. Den umiddelbare fare for en nazistisk magtovertagelse var forsvundet i takt med den begyndende opløsning af DNSAP. Samtidig åbnede de tyske sejre på Balkan og i Sovjetunionen for en politisk opportuniste der gjorde protest- og »kold skulder«-linjen uaktuel og umulig. Og senere da tyskernes tilbageslag foran Moskva og USA's indtræden i krigen bremsede alle forhåbningerne om en kort krig blev hovedargumentet om at vinde tid det altdominerende. Hedtoft havde da redet juli-stormen af, og skulle nok vare sig for at give tyskerne selv den mindste anledning til at gribe ind. Og da endelig de tyske modkonjunkturer meldte sig i november 1942, og protestlinjen rejste hovedet igen, gav den begyndende modstand kollaborationen en ny dimension – og et nyt vigtigt argument, nemlig frygten for at et brud med besættelsesmagten ville skabe kaos i befolkningen og kalde kommunisterne ind – en problemstilling der blev sprængaktuel under augustkrisen i 1943, og som holdt sig krigen ud.

Alle foreliggende undersøgelser og udsagn tyder således på en overvældende konsensus indenfor det socialdemokratiske lederlag om det nødvendige i at føre samlings- og samarbejdspolitikken igennem til det sidste. Denne fællesnorm forhindrede naturligvis ikke særstandpunkter på det taktiske plan, og forskelligheder i bedømmelser og interesser – hvor igen DsF-varianten turde have været den vigtigste. Men den skabte en ubrydelig fællesfront imod alle angreb udefra – om disse nu kom fra tyske hedsporere, danske nazister, eller fra modstandsbevægelsen og DKP – og den gjorde al tale om modstand imod kollaborationen absurd. Så stærk var denne konsensus blandt lederne, at den afskalning der udløstes som følge af krigen udelukkende ramte i bunden, altså horisontalt – og ikke vertikalt, i partipyramidens top.

Nærværende undersøgelse har i sagens natur fokuseret stærkt på personen Hans Hedtoft, og har også grebet til individualpsykologiske forklaringer når det gjaldt om at skabe nye indsigter i omstændighederne omkring partiførerens afgang. Den har så at sige villet møde den socialdemokratiske historieskrivning på egen boldgade – og slå den dér. Men for at forstå Socialdemokratiets rolle i besættelses-

systemet rækker begivenheds- og individhistorien ikke til. Da må vi dybere ned i strukturerne. Socialdemokratiets historikere har som partidomstolenes eksekutører gjort deres til at blokere for en sådan forståelse ved meget bekvemt at reducere kollaborationen til et spørgsmål om et mindretals forræderi. Og de har haft en indflydelse og et følge langt udover deres egen kreds, fordi forskerne lige siden krigen har trukket på deres arbejder. Således er også februar-talen en alvorlig advarsel imod at plukke kritikløst af de tilsyneladende neutrale data fra den socialdemokratiske tradition, og et stærkt memento om at vejen fremover alene går via det primære og samtidige materiale.

Og her taler alt for at Socialdemokratiets kollaborationsmønster havde dybe institutionelle og socio-økonomiske rødder, og interessestrukturer der rakte udover den enkelte episode og den enkelte aktør. Det var en politisk adfærd der i sine hovedtræk faldt sammen med det øvrige partisystems – men Socialdemokratiet var mere truet, og generelt mere sårbart, og derfor også i kritiske situationer parat til større ofre for at overleve. Klare paralleller kan her drages til de reformistiske arbejderpartier og fagbevægelserne i det øvrige besatte Europa, der sammen med bureaukrationerne og de øvrige interesseorganisationer udgjorde tvangskollaborationens hovedfundament. Fra Protektoratet i Böhmen-Mähren over Frankrig og Holland-Belgien til Norge ser vi i krigens forskellige faser socialdemokratiske arbejderorganisationer samarbejde – og det med en argumentation der til forveksling ligner den vi finder hos de kommunistiske partier under Hitler-Stalin-pagten. Fagbevægelserne var som interesseorganisationer de mest tilpasningsvillige, og i hvert fald i Danmark med de understes kamporganisation, Arbejdsmandsforbundet, som den mest udfarende. At netop kampen for de mest udsatte samfundsgrupper kunne føre venstrefløjssocialdemokrater over i den ideologiske kollaboration viser »Fagoppositionens« eksempel i Norge – og det var vel også motiverne bag flere af »Globus«-kollaboratørerne i Danmark. Den socialdemokratiske kollaboration var således også en klassekamp.

Hvad vi i dette europæiske mønster tør kalde generelle træk, og hvilke der mere specifikt er karakteristiske for det danske Socialdemokrati må det blive den kommende forsknings vigtigste opgave at afdække. Og her er det oplagt at både samfundsvidenskabelige teoritilgange, komparative metoder og marxistiske klasseanalyser kan åbne for nye indsigter – der også vil uddybe vort kendskab til samfundet af i dag.

Vi står kun ved begyndelsen.

Summary

HANS HEDTOFT'S SPEECH, FEBRUARY 1941: COLLABORATION OR BREAK?

A study in the survival policy of the Social Democratic Party during the occupation.

In February 1941 the German occupying power forced Hans Hedtoft to withdraw from his position as chairman of the Danish Social Democratic Party – the country's largest political party. On this occasion (13.2.41) Hedtoft made a long speech to the Social Democratic delegates, and this has been used after the war by Social Democratic historians as proof

that, from the very start of the occupation in April 1940, the party leadership not only desired but did all they could to encourage a break with the policy of collaboration – a break which actually took place with the German occupying power's declaration of martial law and the resignation of the Danish government in August 1943.

The present study is a reply to criticism on the part of the Social Democrats of my thesis, *Augustoprøret 1943 – Samarbejdspolitikens fald. Et studie i kollaboration og modstand (1979)* (The August Uprising 1943 – the Downfall of the Policy of Co-operation. A Study of Collaboration and Resistance), in which I break with national consensus history and its harmonisation of collaboration and resistance. Thus, evidence is provided that the Social Democratic Party together with the remaining political parties in the National Coalition, far from desiring any break with the peaceful occupation and the resulting partial freedom enjoyed by representative government and the democratic institutions, did everything in their power to avoid such a break; they did not voluntarily liquidate the collaboration in August 1943 but were forced to do so by resistance groups aided by a nation-wide wave of strikes.

Hedtoft's speech in Februar 1941 only became public knowledge by way of a tendentious extract in the Party history (*Hartvig Frisch: Danmark besat og befriet (1946-48)*) (Denmark Occupied and Liberated) on which the entire Social Democratic tradition is founded. In my thesis I made use of Hedtoft's speech in its entirety – as a manifestation of the continuity in the Social Democratic strategy during the occupation 1940-43, though without further analysis and without an eye for the tension between adjustment and protest contained therein. The present study is based on the original manuscript in the Labour Movement Archives; this has not previously been made public and is published here for the first time together with its many elucidating additions and corrections (p.). The manuscript clearly disclaims the traditional Social Democratic version – that Hedtoft should have held out prospects of a break to his party, provided this was acceptable to all the democratic parties, and provided the alternative was not a Nazi-type marionette government. On the contrary, Hedtoft warned his party against setting a collision course, which might lead to both break and war and have catastrophic consequences for the working-class – the class which had already been hit the hardest of all by the occupation. His message to his party comrades was that it was necessary to continue the policy of indulgence – and thereby also to accept his resignation as chairman of the Party – in order to gain time and avoid a direct and repressive German occupational government.

But at the same time the speech also contains a protest against the policy of indulgence and a fear lest it should escalate into spinelessness and national defeatism. Thus Hedtoft sets the limits for collaboration and emphasises the fact that the political parties might well become faced with existential demands they would have to reject, as, for example, the demand for a non-political Prime Minister, for Nazi ministers, the death penalty, and persecution of the Jews. Should this situation arise despite the wishes of the politicians, Hedtoft called upon his colleagues to arm themselves for a moral fight against a Nazi-type regimentation, on the basis of Social Democratic labour movement ideals and founded on Danish and Nordic cultural traditions and democratic principles. This is the essential message in the February speech.

The protest contained in Hedtoft's speech is clearly encapsulated and subordinate to continued collaboration. But its strongly anti-German and anti-Nazi character, and not least the tendency reflected in the many corrections in the manuscript, shows Hedtoft's personal commitment in dealing with the embarrassing problem of collaboration: how much longer will we have to submit? It also reveals great bitterness about what Hedtoft regarded as a failing on the part of the government and the party leadership where this

question is concerned. My investigation reconstructs the background for Hedtoft's resignation and traces this bitterness and strong protest to the fact that Hedtoft himself wished to take up the challenge, although the Grand Old Man of the Social Democratic Party, Prime Minister Stauning, and Foreign Minister Scavenius, who was ever-willing to adapt, were both actively opposed. It also shows that it was the Danish Nazis' smear campaign against Hedtoft for his anti-Fascist work during the 30's which undermined the party leader's position vis-a-vis the occupying power, and not disloyalty towards the policy of collaboration. Finally, my investigation points out that Hedtoft's protest must be seen in the light of the crisis in Danish-German relations during that autumn and winter, when repeated German infringements and attempts to exert pressure were the order of the day and culminated in the demand for the formation of a pro-German government – the so-called New Year crisis in 1941. Thus Hedtoft's resignation coincided with a period when Danish-German relations were at low ebb, and in his speech he was not only obliged to make allowances for this strained atmosphere, but he had at the same time to ensure that the rebel party members bowed to his decision.

Therefore Hedtoft did not directly oppose the policy of collaboration, as maintained by some historians. My investigation follows his subsequent political career during the occupation, and shows that his protest in February 1941 was never converted into action. Hedtoft remained loyal to the government's law-and-order line, and his and his party's cooperation with the resistance movement after August 1943 had the nature of a marriage of convenience, and never signified an accept of the latter's military programme. For the desire to keep out of the war was just as strong in the latter years as it was during the first years of the occupation.

My conclusion is therefore that the February speech is clearly consistent with the overruling interests of the Social Democratic Party and the Social Democratic trade union movement in survival, and also with their wish to avoid that destruction and radicalisation which could threaten the party as an organisation and expose the working population. Thus, the pattern of Social Democratic collaboration has deep institutional and socio-economic roots, and was clearly analogous with the political behaviour of other Reformist Labour parties and trade union movements in the rest of occupied Europe.